

Srebrenica: een 'veilig' gebied

Deelstudie

Achtergronden van de Joegoslavische crisis

Achtergronden van de Joegoslavische crisis

-Literatuuroverzicht-

Nena Tromp

Oost-Europa Instituut, Universiteit van Amsterdam

Boom – Amsterdam

Deze deelstudie is gemaakt in opdracht van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie en is onderdeel van het Srebrenica-rapport.

(c) 2002 Nena Tromp

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

INHOUD

Inleiding: selectiecriteria

I Geschiedschrijving over de Joegoslavische staat

- 1.1 Zuidslavische nationale ideologie
- 1.2 De geschiedschrijving over de Joegoslavische staat, 1918-1992
- 1.3 Het bestaansrecht van de Joegoslavische staat
- 1.4 Het bestaansrecht van de Joegoslavische staat en het Servo-Kroatisch conflict
- 1.5 Het bestaansrecht van de communistische Joegoslavische federatie, 1945-1992
- 1.6 De demystificatie van de communistische geschiedenis
- 1.7 De ideologische achtergronden van extreemnationalistische bewegingen en politieke partijen

II Theorieën over de desintegratie van Joegoslavië

- 2.1 De opvolgingskwestie: Tito na Tito?
- 2.2 De economische crisis
- 2.3 De crisis van het federale systeem
- 2.4 De vraag naar de verantwoordelijkheid voor de desintegratie van Joegoslavië
- 2.5 Definities van de aard van het conflict
- 2.6 Historische bondgenootschappen en rivaliteiten
- 2.7 Erfelijke bondgenootschappen : Rusland, Servië en Montenegro
- 2.8 Traditionele geo-politieke bondgenootschappen: Engeland, Frankrijk, Duitsland
- 2.9 Historisch conflict
- 2.10 Montenegro, Macedonië, Bosnië-Herzegovina en de desintegratie van Joegoslavië
- 2.11 Het etnische conflict
- 2.12 Het religieuze conflict
- 2.13 Het ideologische conflict
- 2.14 Het politieke conflict

Geraadpleegde literatuur

Inleiding: selectiecriteria

Er bestaat geen consensus onder de deskundigen over de oorzaken en over het verloop van het conflict, en er is nog steeds een discussie gaande over de feiten en de interpretaties daarvan. De Britse Joegoslavië-deskundige James Gow¹ wijst in het literaturessay ‘After the Flood: Literature on the Context, Causes and Course of the Yugoslav War -Reflections and Refractions’ erop dat uit de publicaties over het voormalige Joegoslavië vaak blijkt dat vrijwel elk feit, bewering of interpretatie ergens anders wordt weerlegd: ‘It is clear that not only was the Yugoslav war hideously complex in its detail and in variety of issues raised, but comprehension of it was made more difficult by the welter of competing narratives seeking to explain it.’² Een andere belangrijke opmerking van Gow heeft betrekking op de vele feitelijke fouten en dubieuze interpretaties in de literatuur, over zowel de geschiedenis van Joegoslavië als over de huidige crisis. Gow concludeert dat: ‘Mistakes and important omissions are common in the literature - and both inevitable and understandable, given the complex nature of the subject and the period in question. There is a danger for the non-expert reader (or even for the expert reader who have happened to have missed something) that, where a mistake is repeated from one author to another, it will be taken as correct.’³ In het literaturessay ‘Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession,’ geven vier Joegoslavië deskundigen een overzicht van recente Engelstalige publicaties over de oorlog in het voormalig Joegoslavië.⁴ Op grond van een beperkt aantal boeken pogen zij antwoorden te vinden op een reeks vragen die sinds het uitbreken van de oorlog in het voormalig Joegoslavië regelmatig zijn gesteld: ‘While the peoples of the former Yugoslavia have suffered and died, a horrified but nevertheless fascinated world has wondered how it was possible that a seemingly prosperous and stable country could collapse into such brutal internecine war. Was this caused by ‘ancient ethnic hatreds’ breaking loose? Who was at fault, the Yugoslav communists or ethnic nationalists, western financial pressures or indecisive western policy? Could the wars have been prevented? What to do now?’⁵

De literatuur over de geschiedenis van de Joegoslavische staat en over de crisis in de jaren negentig is groot qua omvang maar verschillend in kwaliteit. De auteurs van ‘Instant History...’ signaleren een grote diversiteit van thema’s en een gebrek aan theoretische oriëntatie in de door hen geselecteerde literatuur. Zij maken een onderscheid tussen boeken die geschreven zijn door academici (historici,

¹ Zijn belangrijkste boeken over dit onderwerp zijn: *Legitimacy and Military: The Yugoslav Crisis* (Londen 1992) en *Triumph of Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War* (Londen 1997).

² Gow (1997) 477.

³ Ibid., Gow (1997) 481.

⁴ G. Stokes, J. Lampe, D. Rusinow, J. Mostow, “Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession” *Slavic Review* 55 (Spring 1996). 138-162.

⁵ Ibid., 136.

politieke wetenschappers, sociologen, et cetera) en door niet-academici (journalisten, diplomaten en andere publicisten). De Amerikaanse historica Sarah A. Kent onderstreept in het literaturessay ‘Writing the Yugoslav Wars: English-language books on Bosnia (1992-1996) and the challenges of analysing contemporary history’ het probleem van het gebrekkige theoretische kader van de publicaties over de recente oorlog in het voormalige Joegoslavië.⁶ Kent is van mening dat ‘The challenge for historians is how to employ the distinctive analytical tools of our discipline to evaluate the basically ahistorical body of work on a current event’.⁷ Kent benadrukt het onderscheid tussen publicaties die geschreven zijn door academici en niet-academici, maar vermeldt dat juist de drie beste boeken over de crisis in het voormalig Joegoslavië geschreven zijn door niet-academici.⁸

Sarah Kent waarschuwt er dan ook voor, om niet naar ‘de waarheid’ in de literatuur over de Joegoslavische crisis te zoeken: ‘A general reader’s principal task in approaching these books, like those produced by similar contemporary conflicts, is therefore to develop a critical perspective that is, to examine authorial intent, to reconstruct the context of the authors experience, and to assess the strengths and weakness of an author’s interpretation.’⁹ Het is met andere woorden niet alleen belangrijk wat in de boeken wordt beweerd, maar ook door wie de boeken zijn geschreven. Een grote betrokkenheid van de auteurs bij hun onderwerp kan leiden tot de indruk dat zij bevooroordeeld zijn. De vraag naar het ‘bevooroordeeld zijn’ of ‘partijdig zijn’ achtervolgt de meeste auteurs die over het voormalig Joegoslavië hebben geschreven. Vooral de auteurs die over de recente oorlog schrijven worden regelmatig door hun collega’s, door boekrecensenten of door de strijdende partijen ervan beschuldigd pro-Servisch, pro-Kroatisch of pro-moslim te zijn. Zo wordt de Amerikaanse Joegoslavië-deskundige Susan L. Woodward ervan beticht in *Balkan Tragedy* de Servische politiek te verdedigen, maar desondanks vinden haar critici haar boek onmisbaar.¹⁰ Andere auteurs hebben openlijk partij gekozen, zoals de Oostenrijkse schrijver Peter Handke die nu als pro-Servisch wordt beschouwd. Op het hoogtepunt van de anti-Servische stemming in Europa maakte hij een reis door Servië om meer begrip te krijgen voor de Servische politieke standpunten, en hij koos daarna een extreme positie door de Serven te beschrijven als onschuldige slachtoffers. Aan de andere kant wordt de Britse historicus en publicist Noel Malcolm door sommigen als

⁶ Sarah Kent, A Writing the Yugoslav Wars: English-language Books on Bosnia (1992-1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History; *American Historical Review* (October 1997) 1087-1114.

⁷ Ibid., 1086.

⁸ Kent bedoelt de boeken van Ch. Bennett, *Yugoslavia’s Bloody Collapse: Causes, Course, and Consequences* (New York 1995). B. Magaš, *Destruction of Yugoslavia: Tracking Up the Break-up, 1980-92* (Londen 1993). L. Silber en A. Little, *Yugoslavia: Death of a Nation* (New York, 1996)

⁹ Kent (1997) 1087-1088.

¹⁰ Susan. L Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington, 1995). In "Instant History..." staat b.v. dat zij vermeed over Kosovo te schrijven en dat zij tal van manieren vond om de politiek van Milošević te rechtvaardigen (146-147).

medestander van de Bosnische moslims gezien. Zijn boek over de geschiedenis van Bosnië verscheen in het jaar 1994, toen onder de buitenlandse bemiddelaars die betrokken waren bij de onderhandelingen, grote twijfel was ontstaan over de toekomst van Bosnië-Herzegovina als een eenheidsstaat. Malcolm verdedigde in zijn boek het historische bestaansrecht van Bosnië-Herzegovina als een zelfstandige staat, wat overeenkwam met het officiële standpunt van de Bosnische regering van Alija Izetbegović.¹¹

Gebrek aan objectiviteit en de tendens om partij te kiezen is in het verleden al zeer gevat beschreven door de Britse publiciste Rebecca West¹² met betrekking tot haar landgenoten die over de Balkan schreven: ‘English persons, therefore, of humanitarian and reformist disposition constantly went out to the Balkan Peninsula to see who was in fact ill-treating whom, and, being by the very nature of their perfectionist faith unable to accept the horrid hypothesis that everybody was ill-treating everybody else, all came back with a pet Balkan people established in their hearts as suffering and innocent, eternally massacred and never a mass murderer.’¹³

Een typisch voorbeeld van vooringenomenheid tijdens de recente oorlog vormen de medewerkers van het Instituut voor Slavistiek en de Balkanistiek van de Russische Academie van Wetenschappen te Moskou. Daar werken onderzoekers met specifieke deskundigheid in regio-studies, en onder hen bevinden zich Kroatië-deskundigen, Slovenië-deskundigen en Servië-deskundigen. Tijdens de oorlog ontstond binnen het instituut een conflict tussen deze regio-deskundigen, omdat zij met grote regelmaat de politieke posities van ‘hun’ republieken verdedigden. Uit de publicaties van de medewerkers van het instituut blijkt dat de Kroatië-deskundige Sergej Romanenko een criticus is van de Servische politiek ten opzichte van Kroatië en Bosnië-Herzegovina, terwijl de Servië-deskundige Elena Guskova de Servische politiek juist verdedigt.¹⁴ Deze soort van vooringenomenheid kwam tijdens de recente oorlog geregeld voor in soortgelijke instellingen in andere landen.

Auteurs die afkomstig zijn uit het voormalig Joegoslavië worden vaak juist daarom als partijdig gezien. Sommige van hen werken al jaren in het buitenland (of zijn daar geboren), maar vanwege hun etnische afkomst worden zij niet altijd als objectief beschouwd.¹⁵ Als bijvoorbeeld, auteurs van Servische

¹¹ Peter Handke, *A Journey to the Rivers: Justice for Serbia* (New York, 1997). Noel Malcolm, *A Short History of Bosnia* (Londen, 1994).

¹² West zelf werd (en wordt) als pro-Servisch en anti-Kroatisch gezien.

¹³ Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon - a Journey through Yugoslavia* (Harmondsworth, 1994) 20. Het boek van West werd in 1942 voor de eerste keer uitgegeven en sindsdien zijn vele heruitgaven en vertalingen verschenen.

¹⁴ Elena Guskova had in 1998 op de muur in haar kamer op het Russische Academie van Kunsten en Wetenschappen te Moskou een grote kleuren foto van de voor de oorlogsmisdaden aangeklaagde Servische generaal Ratko Mladić. Desgevraagd waarom antwoordde Guskova dat zij een grote bewondering voor hem als militair had, en dat hij niet kon helpen dat zijn politieke bazen zo'n catastrofale politiek voerden.

¹⁵ Hiervan zijn vele voorbeelden, o.a. de Britse journalist van Kroatische afkomst, Christopher Cviic (in Kroatië bekend als Krsto Cvijić), de Amerikaanse historicus van Kroatische afkomst Ivo Banac, de Britse historicus van Servische afkomst Stevan Pavlovich, en de Amerikaanse diplomaat en historicus van Servische afkomst Alex Dragnich.

afkomst kritisch schrijven over de Servische politiek, zal niemand hen ervan beschuldigen dat zij dat doen omdat zij pro-Kroatisch of pro-Bosniaak zijn. Hooguit kunnen zij door Servische ideologen als ‘verraders’ worden gekwalificeerd. Maar als dezelfde auteurs kritisch over de politiek van de Bosniaken of de Kroaten schrijven, kan hun kritiek als partijdigheid worden afgedaan.

Dit probleem wordt nog ingewikkelder door het feit dat sommige auteurs van Joegoslavische afkomst juist wel opkomen voor de politiek van de etnische groep waar zij toe behoren of willen behoren. Een bekend voorbeeld is John Zametica¹⁶, een politicoloog die vóór de oorlog in Groot-Brittannië werkzaam was en die overigens niet van Servische origine is. Zametica was o.a. de auteur van de studie *The Yugoslav Conflict* in de gezaghebbende serie *Adelphi Papers*, die in de zomer van 1992 verscheen. In 1993 werd hij de woordvoerder van de regering van de Bosnische Serven in Pale. In zijn analyse van de politieke crisis in Bosnië-Herzegovina zette hij vraagtekens bij het concept van Bosnië-Herzegovina als een ‘republiek van burgers’. Zijn argument dat de Serven in zo’n staat altijd als minderheid weggestemd zouden worden door de twee andere bevolkingsgroepen, kwam overeen met de argumenten van de nationalistische Servische politici uit Bosnië.¹⁷

Een groep apart vormen de auteurs die een actieve rol hebben gespeeld in het formuleren van de nationalistische ideologieën en in het aanwakkeren van inter-etnische onverdraagzaamheid. Sommige van hen golden daarvoor als gerespecteerde deskundigen op hun vakgebied, zoals de Bosnische historicus van Servische afkomst Milorad Ekmeč ić die een aantal standaardwerken over de geschiedenis van de Zuid-Slavische volkeren heeft geschreven.¹⁸ Ekmeč ić was echter vanaf het begin betrokken bij de vorming van de nationalistische partij van de Bosnische Serven, de SDS (Servische Democratische partij). In 1992 vluchtte hij uit Sarajevo naar Belgrado, en sindsdien schreef hij een aantal politieke pamfletten over de gevaren van het islamitische fundamentalisme in Bosnië.¹⁹

Selectiecriteria

Het blijft moeilijk een duidelijke en allesomvattende verklaring te vinden voor de desintegratie van

¹⁶ John Zametica is een voorbeeld hoe de etnische afkomst niet per definitie politieke loyaliteit impliceert. Hij is geboren uit een etnisch-gemengd huwelijk en is half-Slowaak en half-moslim. Zijn naam was oorspronkelijk Omer. Na het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina koos hij echter voor de Bosnische Serven en hij heet tegenwoordig Jovan Zametica.

¹⁷ Volgens de Servische journalist Slavko Ćuruvija heeft Zametica al in 1992 in Londen zijn diensten aan de Bosnische Serviërs aangeboden. Hij zou nog vóór de oorlog de publieke opinie in Groot-Brittannië beïnvloeden in het voordeel van de Bosnische Serven. (zie artikel: “Džon Vejn na Miljacki”, in *Borba*, 10-11 april 1993).

¹⁸ M. Ekmeč ić, *Svaranje Jugoslavije, 1789-1918* (Beograd, 1989). Een van de bekendste werken van Ekmeč ić is het boek *Ratni ciljevi Srbije* (Beograd, 1973) dat hem internationaal aanzien bezorgde.

¹⁹ Hij publiceerde b.v. twee lange essays in het weekblad *Nedeljni Telegraf* onder de titel “Islamamerika”, waarin hij de VS ervan beschuldigde de Islam wereldwijd te ondersteunen. (25 februari en 4 maart 1998).

Joegoslavië. Dat ligt zeker niet aan het gebrek aan de literatuur over de regio. Nog voordat de crisis in Joegoslavië begon, bestond er al een grote hoeveelheid literatuur over de geschiedenis, de politiek en de cultuur van de regio, beschikbaar in veel talen en vooral in het Engels. Het probleem is echter dat er nauwelijks goede overzichtswerken zijn geschreven waarin de verschillen in inzichten worden samengevat. Het is de bedoeling in deze tekst zo veel mogelijk representatieve inzichten over de bovengenoemde thema's bijeen te brengen.

Voor deze tekst is in de eerste plaats de Engelse, Servische, Kroatische, Bosnische literatuur geanalyseerd. De Engelstalige literatuur over de geschiedenis en over de recente oorlog overheerst in kwaliteit en in kwantiteit. Het grote voordeel van de Engelstalige literatuur is dat het voor een internationaal lezerspubliek toegankelijk is en dat het mondiaal wordt gelezen door journalisten, diplomaten, politici, militairen, academici en studenten. Bovendien worden regelmatig belangwekkende niet-Engelstalige boeken in het Engels vertaald.²⁰

Verder is voor de bestudering van de geschiedenis van de regio en voor een beter begrip van de politieke ontwikkelingen in het recente verleden, de literatuur onmisbaar die geschreven is in de talen die gesproken worden in de regio. Deze literatuur is in het buitenland slechts voor een beperkt lezerspubliek toegankelijk: de regio-deskundigen, enkele journalisten, sommige diplomaten. Voor dit overzicht zijn vooral de relevante bronnen in het Servisch, Kroatisch en het Bosnisch gebruikt. Ook literatuur in het Nederlands, Duits, Frans en Russisch is geraadpleegd, zij het in veel mindere mate.

De thema's in de literatuur over het voormalig Joegoslavië en over de recente oorlog zijn verdeeld in twee hoofdstukken:

- (I) De geschiedschrijving over de Joegoslavische staat
- (II) Verschillende interpretaties over de desintegratie van Joegoslavië

(Ad. I) De belangrijkste thema's in de 19de eeuwse geschiedschrijving hebben betrekking op de ontwikkeling van de Zuidslavische nationale kwestie en op de machtsstrijd op de Balkan gedurende de 19de eeuw. De volgende boeken zijn hier geanalyseerd: *National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, (Ithaca, 1983) geschreven door Ivo Banac; *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918*, (Beograd, 1989) geschreven door Milorad Ekemčić; en *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870*, (Zagreb, 1986) geschreven door Petar Korunić.

Over de vorming en de ondergang van de Joegoslavische staat in de 20ste eeuw zijn de volgende boeken geanalyseerd: Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Conference: A Studie in Frontiermaking* (New

²⁰ Zie b.v.: Catharine Samary, *Yugoslavia Dismembered* (New York, 1995), vertaald uit het Frans of Peter Handke, *A Journey to the Rivers: Justice for Serbia* (New York, 1997), vertaald uit het Duits.

Haven, 1977). D. Djordjević en S. Fisher-Galati (reds.) *The Creation of Yugoslavia 1914-1918* (Santa Barbara, 1980). A. Dragnich, *The First Yugoslavia* (New Brunswick, 1974). - *Srbs and Kroats: The struggle in Yugoslavia* (New York, 1992). Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ: glavni procesi, 1918-1985*, (Zagreb 1985). Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*, 3 vols, (Beograd 1988). Vladimir Dedijer (e.a.), *History of Yugoslavia* (New York 1974). John Lampe, *Yugoslavia, Twice There was a Country* (Cambridge VK, 1996); Stevan K. Pavlowich, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems 1919-1988* (Londen, 1988) en Catherine Samary, *Yugoslavia Dismembered* (New York, 1995).

In de geschiedschrijving over de Joegoslavische staat wordt meestal nadruk gelegd op de Servo-Kroatische betrekkingen terwijl veel minder aandacht werd (en wordt) besteed aan de andere Zuidslavische volkeren, met name de Slovenen, de Montenegrijnen, de Macedonen en de Bosniaken.

²¹ Hieronder valt ook de geschiedschrijving over de Albanezen in Kosovo, maar de behandeling van het Albanese nationale vraagstuk valt buiten het kader van dit overzicht. De belangstelling voor Montenegro en Macedonië na de desintegratie van Joegoslavië bleef echter beperkt en een overzicht van de geschiedschrijving van deze regio's is hoofdzakelijk gebaseerd op de literatuur die over de regio is verschenen voordat Joegoslavië in 1991 uiteenviel. Ivo Banac geeft in het boek *Yugoslav National Question* een goed overzicht van nationale bewustwording van Montenegrijnen en Macedonen en hun houding tegenover de Zuidslavische vereniging. Zijn werk dient sindsdien als basis voor de recente studies over deze regio's. Zo put de Britse publicist Hugh Poulton in het boek *Who are Macedonians?* (Londen 1995) uitgebreid uit Banac's werk, maar het is een nuttige aanvulling op de bestaande literatuur omdat het de recente politiek verwickelingen rondom Macedonië in een breder historisch perspectief plaatst.

Na het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina groeide de belangstelling voor deze regio en sinds 1994 zijn tientallen boeken over de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina verschenen. De Engelstalige boeken over de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina die na het uitbreken van de oorlog zijn verschenen zullen in deze tekst geanalyseerd worden: Noel Malcolm, *Bosnia - A Short History* (London, 1994). Mark Pinson (red.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Cambridge VS, 1994). R. Donia en J.Fine, *Bosnia and Herzegovina: a Tradition Betrayed* (Londen, 1994). J-M. Calic, *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina: Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche* (Frankfurt, 1995). Franciene Friedman, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation* (Boulder, 1996).

De historicus Robert Donia publiceerde in 2000 een literaturessay onder de titel ‘The New Bosniak History’, waarin hij vier boeken over de geschiedenis van Bosnië en de Bosniaken analyseert, die gepubliceerd zijn na de recente oorlog. Het gaat hier om de volgende werken: Ahmed Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine od 1831. do 1832. godine*, (Sarajevo, 1996); Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću.*, (Sarajevo, 1998); Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo, 1996); Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva* (Sarajevo, 1996).²², Donia beschrijft de betekenis van deze werken als volgt: ‘Although these studies build upon several propositions advanced by Bosniak scholars in the 1960s and 1970s, they reflect substantial additional research and are characterized by originality, boldness, and a concern with the historical antecedents of contemporary Bosniak identity. Therefore, they are substantial contributions to a new Bosniak history, which may be defined as recent works written by Bosniak authors about the Bosniak past.’²³

Voor het overzicht over de historische wortels van de identiteit van de Bosniaken worden de volgende historische studies geanalyseerd: Vera Kr‘iš nik-Bukić , *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, (Sarajevo, 1997) en Mustafa Imamović , *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo, 1998).

(Ad II) Hoofdstuk II omvat de verschillende theorieën over de desintegratie van Joegoslavië en verschillende interpretaties en definities van de recente oorlog. Gow schrijft dat één van de belangrijkste kenmerken van deze oorlog zijn omstreden karakter is: ‘It was variously typified as, *inter alia*, ethnic, nationalist, historic, religious, genocidal or aggressive’.²⁴ Gow zelf vindt al deze definities relevant, maar geen daarvan vindt hij doorslaggevend. Hij definieert de oorlog als ‘a clash of state projects’.²⁵ In dit hoofdstuk zal een zeer uiteenlopende selectie van boeken worden geanalyseerd variërend van zeer specialistische regio-studies waarin de escalatie van het conflict in detail wordt beschreven, tot meer theoretische boeken, die inzichten geven in de theorieën over o.a. etnische conflicten en nationalisme. Deze selectie omvat o.a de volgende boeken: *Yugoslavia: The Process of Disintegration*, (New York, 1993), geschreven door de Joegoslavische socioloog Laslo Sekelj; *The Destruction of Yugoslavia: Tracking up Break -Up*, (Londen, 1993), geschreven door de Britse publiciste van de Kroatische afkomst Branka Magaš en *Yugoslavia: Death of a Nation*, geschreven door journalisten L. Silber en A. Little (Londen, 1995). De theoretische inzichten in de oorzaken van de desintegratie van Joegoslavië zijn ondervetegenwoordigd in vergelijking met de werken die zich met de reconstructie van het escalatie

²¹ Gow heeft het over “uncharted territories”.

²² Zie: Robert Donia, “The New Bosniak History”, in *Nationalities Papers*, (Vol. 28, No. 2) 2000: 351-358.

²³ Ibid., 351.

²⁴ Gow (1997) 446.

proces bezig houden. In het boek *The South-Slav Conflict: History, Religion, Ethnicity, and Nationalism* onder de redactie van R. Frieman en R. Thomas (New York, 1996) analyseren de auteurs het Joegoslavische conflict vanuit verschillende theoretische kaders. Een ander boek met interessante theoretische inzichten is *War and Religion in Bosnia* onder redactie van Paul Mojzes, (Atlanta, 1997). In deze bundel behandelen de auteurs de historische en religieuze achtergronden van de oorlog. Het boek *Unfinished Peace: Report of the International Commission on the Balkans* onder redactie van Leo Tindemans (Washington, 1996) biedt een interessant overzicht over percepties over de oorzaken van de oorlog in het voormalig Joegoslavië en in het buitenland. Ook de betrokkenheid van de internationale gemeenschap met de oorlog wordt uitgebreid geanalyseerd, in bijzonder het beleid van de EU-lidstaten, Rusland, de VS en de VN.

I Geschiedschrijving over de Joegoslavische staat

1. 1. De Zuidslavische nationale ideologie

Onder de zogenaamde 'Zuidslavische nationale kwestie' of 'Joegoslavische nationale kwestie' wordt de ontwikkeling van het nationale bewustzijn bij de Zuidslavische volkeren verstaan.²⁶ Dit onderwerp is van groot belang voor de geschiedenis van de 20ste eeuw en voor het ontstaan van de Joegoslavische staat, omdat er vanaf het begin twee aan elkaar tegengestelde concepten voor staatsvorming bestonden. Het eerste concept is een product van de nationalistische ideologieën en kan worden samengevat als het streven naar afzonderlijke Servische en Kroatische nationale staten binnen hun 'historische en etnische grenzen'. Het tweede concept komt voort uit het 'Zuidslavische unitarisme', dat pleitte voor de vorming van een gezamenlijke staat.

In de geschiedenis van de 19de en 20ste eeuw wisselden de nationalistische en de unitaristische staatsprojecten elkaar voortdurend af. De historicus Ivo Banac legt de nadruk op de ontwikkeling van de Servische en de Kroatische nationale ideologieën die sinds de 19de eeuw de vorming van eigen nationale staten bepleitten, en plaatst die tegenover de 'unitaristische' en 'integrationalistische' ideologieën waarin

²⁵ Ibid., 447.

de vorming van een gezamenlijke Zuidslavische staat werd bepleit. Banac beschrijft het ontstaan van de 'Joegoslavische nationale kwestie' als een strijd tussen de verschillende ideologieën: 'Yugoslavia's national question was the expression of the conflicting national ideologies that have evolved in each of its numerous national and confessional communities, reflecting the community's historical experiences. These ideologies assumed their all but definite contours well before the unification and could not be significantly altered by any combination of cajolery or coercion. The divisions inherited in the national movements of the Serbs, Croats, and Slovenes, the three principal nationalities of Yugoslavia, were not, however, sufficient to forestall the rise of a single South Slavic state. The credit for this feat must be ascribed to the ideology of unitaristic Yugoslavism. It captured the imagination of the South Slavic intelligentsia in Austria-Hungary and could be accepted by the Serbian elite without any significant departures from all the traditions and trappings of Serbian statehood.'²⁷

De Servische historicus Milorad Ekmečić onderscheidt vier periodes in de ontwikkeling van de 'Zuidslavische nationale kwestie':

- een periode van geloof (1790-1830);
- een periode van cultuur (1830-1860);
- een periode van politiek (1860-1903);
- een periode van geweld (1903-1918).²⁸

De periode van geloof werd gekenmerkt door de vooral in Servië overheersende rol van de godsdienst en de kerk bij het ontstaan van een proto-nationale identiteit.

In de periode van cultuur vond de secularisering van de nationale identiteit plaats, waarbij de taal het belangrijkste criterium werd. De vooraanstaande Servische intellectuelen Dositej Obradović (1739-1811) en Vuk Karadžić (1787-1864) hebben taalkundige criteria geïntroduceerd voor het bepalen van de Servische etnische identiteit. Volgens deze criteria zouden alle Zuid-Slaven die het *Štokavisch* dialect

²⁶ Zie b.v.: I. Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, (Ithaca and London, 1984). W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologien der nationalen Ideologie* (München, 1989). V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, (Beograd, 1958). M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 2 vols., (Beograd 1989). F. Gerstin en V. Melik, *Slovenska zgodovina od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana, 1966). P. Korunić, *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski politički odnosi 1848-1870*, (Zagreb, 1986). Viktor Novak, *Antologija jugoslavenske misli i narodnog jedinstva (1390-1930)* (Beograd, 1930). Carol Rogel, *The Slovenes and Yugoslavism 1890-1911* (Boulder, Col., 1977). Ferdo Šušteršič, *Jugoslavenska misao. Istorija ideje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790-1918* (Beograd, 1937).

²⁷ I. Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca and London, 1984) 406-407

²⁸ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918*, 2 vols. (Beograd, 1989).

spraken tot de Servische natie behoren.²⁹ Karadžić schreef in 1836 in een essay *Srbi svi i svuda* (Alle Serven overal) dat 5 miljoen mensen een dezelfde taal spraken, hoewel zij over drie verschillende religies waren verdeeld: de orthodoxe, katholieke en islamitische. Volgens Karadžić werden tot de ‘Serven’ alleen de orthodoxe Serven gerekend terwijl de islamitische Serven dachten dat zij Turken waren. De katholieke Serven hadden verschillende namen, o.a. Slavoniërs, Dalmatiërs en Bosniaken. Het verbaasde hem dat de islamitische en katholieke Serven geen Serven genoemd wilden worden, en hij noemt het voorbeeld van de Hongaren en Duitsers die het katholieke, lutheraanse of calvinistische geloof aanhingen maar zich niettemin vooral Hongaren en Duitsers voelden.³⁰ Karadžić pleitte voor een gezamenlijke Servo-Kroatische taal gebaseerd op het *š tokavisch* dialect en het *ijekavisch* subdialect, dat door zowel de Serven, de Kroaten, de bewoners van Bosnië (moslims, katholieken en de orthodoxen) en de Montenegrijnen werd gesproken. Dat was ook het dialect waarin de mondelinge volksliteratuur ontstond en waarin de renaissance literatuur in Ragusa was geschreven. Karadžić was van mening dat dit dialect naast een rijke literaire traditie het meest geschikt was voor iedereen, omdat het grootste deel van de Zuidslaven dit dialect sprak. Volgens Banac diende het ‘taalkundige nationalisme’ van Vuk Karadžić als basis voor de Servische territoriale expansie in de tweede helft van de 19de eeuw. In 1844 schreef Ilija Garaš anin (1812-1874), destijds minister van Binnenlandse Zaken, een geheim politiek programma dat bekend werd als *Nač ertanije* (De Schets), waarin hij stelde dat de grenzen van de nieuwe Servische staat moesten overeenkomen met de grenzen van de gebieden waarin de Servische bevolking leefde. Banac schrijft dat Garaš anin afstand had genomen van de ideeën van de religieuze traditionalisten, die het Orthodoxe geloof als het belangrijkste criterium voor het bepalen van de Servische etnische identiteit beschouwden. Hij accepteerde de taalkundige criteria van Karadžić, en daardoor ontstond er een veel bredere basis voor de expansie van de Servische staat. Deze benadering reduceerde de Kroatische etniciteit echter tot de regio’s waar het *č akavisch* dialect werd gesproken (Istrië, Primorje en de eilanden voor de

²⁹ Het Servo-Kroatische dia-systeem is gekenmerkt door het bestaan van vier dialecten: torlak, kajkavisch, č avisch en š tokavisch. Deze dialecten zijn verder onderverdeeld in volgende sub-dialecten: ikavische, ijekavisch en ekavische. De š tokavisch-ijekavisch combinatie is het meest ontwikkelde (vier accenten, zeven naamvallen etc.) en het wordt gesproken door het grootst aantal Zuidslaven, waaronder de Serven, de Kroaten, de Bosnische moslims en de Montenegrijnen. De š tokavisch-ekavisch combinatie wordt uitsluitend door de Serven uit Vojvodina en Š umadija gebruikt. De kajkavische dialecten worden gesproken in het noorden van Kroatië en in Slovenië en het č akavisch wordt gesproken in het kustgebied in Dalmatië, Primorje en Istrië. Zie b.v.: Asim Peco, *Pregled Srpskohrvatskih dialekata*, (Beograd, 1980).

Adriatische kust). Tijdens de recente oorlog werd Garaš anin vaak als het kwade genius achter het agressieve Servische nationalisme gezien. Daarbij moet worden opgemerkt dat de tekst van de *Nač ertanije* pas in 1906 werd gepubliceerd en dat de meningen over Garaš anin's politieke intenties sindsdien diep verdeeld zijn gebleven. De Kroatische historicus Ferdo Š iš íc zag in 1926 geen kwade bedoelingen in de *Nač ertanije* en beschouwde het stuk als de grondslag voor vernieuwingen in de Servische nationale politiek in de tweede helft van de 19de eeuw. Andere Joegoslavische en vooral Servische historici zagen Garaš anin als de grondlegger van het 'Joegoslavisme', en de *Nač ertanije* werd gezien als een politiek programma voor de Zuidslavische vereniging, met Servië als belangrijkste politieke kracht daarachter.³¹ Pas in 1937 werd de *Nač ertanije* voor de eerste keer in verband gebracht met een Servische expansionistische politiek. De Servische historicus J.D. Mitrović schreef toen namelijk dat in *Nač ertanije* geen Zuidslavische maar een Groot-Servische staat werd gepropageerd. Banac wijst erop dat in de Servische en Joegoslavische historiografie de tendens bestond elke poging tot Zuidslavische vereniging als 'Joegoslavisme' te beschouwen: 'What precisely is the meaning of Yugoslavism'? There is a tendency, especially in Serbian historiography, but not alone, to view any attempt at South Slavic conglomeration as Yugoslavism. And since the ideology of Karadžić and the policy of the Serbian state did take an expansive direction, their Yugoslav character is frequently assumed.'³²

De communistische historiografie toonde dezelfde dilemma's: was Garaš anin de 'geestelijke vader van het Joegoslavisme' of de kwade genius achter de Groot-Servische gedachte?³³ Het oordeel over *Nač ertanije* als een politiek programma voor de vorming van Groot-Servië, kan echter nooit volledig zijn zonder de tijd waarin het geschreven is erbij te betrekken. In de geopolitieke ideeën van Garaš anin staat de vorming van een sterke staat centraal, en dat was in overeenstemming met de heersende geo-politieke opvattingen in het Europa van die tijd. Een sterke Servische staat was bedoeld als tegenwicht tegen de machtspolitiek van de Europese grootmachten op de Balkan, en Garaš anin werd daarom ook de

³⁰ Zie: N. Tromp, "Servo-Kroatische talenstrijd", *OostEuropa Verkenningen* 123 (1992).

³¹ Mirko Valentić, "Prva programska formulacija velikosrpske ideje" in Bože Ćović (red.) *Izvori velikosrpske agresije* (Zagreb, 1991) 41-64.

³² Banac (1984) 108-109.

Servische Bismarck genoemd.³⁴ De politieke plannen van Garaš anin en vooral het concept van een Servisch 'taalkundig nationalisme' hebben destijds niet geleid tot felle reacties onder de andere Zuidslavische volkeren. De Illyristen hadden hun handen vol met de binnenlandse politiek: de repressieve politiek van Wenen na 1848 ten opzichte van de Slavische volkeren veranderde pas in 1867.³⁵ Tussen 1866 en 1867 hebben de Kroatische voorstanders van een politieke vereniging van de Zuidslaven onder de leiding van bisschop J.J. Strossmayer, zelfs besprekingen gevoerd met medewerkers van Garaš anin over de vorm van een gezamenlijke staat.³⁶ De overheersende gedachte onder de Kroatische aanhangers van de Joegoslavische idee was toen, dat de vereniging, gezien de politieke en economische ontwikkelingen, in twee fases moest gebeuren. In de eerste fase zouden de Zuidslavische gebieden binnen de Habsburgse monarchie, (d.w.z. Slovenië, Kroatië en Vojvodina) verenigd moeten worden. Pas in een latere fase moest dit gebied verenigd worden met de andere Zuidslavische gebieden, d.w. z. met Servië.³⁷ Garaš anin was er niet van plan het Servische leiderschap op te geven, maar in 1867 werd hij ontslagen als minister en daarmee kwam er ook een einde aan zijn ambitieuze plannen voor een radicale herstructurering van de Balkan onder Servische leiding.³⁸

De 'periode van politiek' was gekenmerkt door de dominante rol van politieke partijen bij het formuleren van de nationale belangen. Ekmeč ić ziet de politieke veranderingen op de Balkan na het Congres van Berlijn (1878) als beslissend voor de vorming van moderne politieke partijen in Servië. Na 1882 beheerste de Servische Radicale Partij (SRS) de Servische politiek. De charismatische leider van deze partij, Nikola Paš ić , zette zich in voor een sterke Servische staat. Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog veranderde hij zijn politieke strategie en begon voor een gezamenlijke Zuidslavische staat te pleiten. De oprichter van de Servische Socialistische Partij, Svetozar Marković, die als eerste de term Groot-Servië gebruikte als kritiek op de expansionistische Servische politiek, was eigenlijk ook voor de vorming van een Servische staat, die op den duur moest uitgroeien tot een multi-etnische en supra-nationale federatie.³⁹

In Kroatië werd de traditie van de Illyrische beweging voortgezet door een invloedrijke groep van

³³ Zie: Valentić (1991).

³⁴ Zie b.v.: S. MacKenzie, *Ilija Garaš anin: Balkan Bismarck* (Boulder Col., 1985)

³⁵ Banac (1984) 85.

³⁶ Korunić (1986) 24.

³⁷ Ibid.

³⁸ Jelavich (1990) 11.

³⁹ Banac, (1984) 109.

liberale intellectuelen rond bisschop Josip Juraj Strossmayer (1815-1905) en zijn discipel Franjo Rač ki (1828-1894). Strossmayer financierde projecten die de weg moesten bereiden voor de politieke vereniging van de Zuidslaven. Deze vereniging zou gebeuren onder een neutrale en voor iedereen acceptabele naam. Zij kozen de naam Joegoslavië; hun ideologie werd bekend als *Jugoslavenstvo* (Joegoslavisme). Strossmayer was de oprichter van de Joegoslavische Academie van Kunsten en Wetenschappen in Zagreb. Door zijn inspanningen werd Zagreb in de tweede helft van de 19de eeuw het centrum van activiteiten gericht op de culturele en politieke eenwording van de Zuidslaven. Een van de belangrijkste initiatieven van Strossmayer was zijn poging het religieuze schisma tussen Roomse kerk en de Orthodoxe kerk te beëindigen, dat volgens hem vooral voor de Slavische volkeren desastreuze gevolgen had gehad. Het politieke instrument van deze invloedrijke kring intellectuelen was de Nationaal-liberale Partij. Haar politieke doel op korte termijn was de vereniging van de Zuidslavische volken in Kroatië, als federale eenheid binnen het Habsburgse rijk. Het politieke doel op lange termijn was de vorming van een grote federale Zuidslavische staat, na het ineensinken van het Habsburgse rijk. Daarbij zouden de Zuidslaven uit de Habsburgse gebieden zich moeten aansluiten bij de Serven en Montenegrijnen. In Servië vond Strossmayer echter geen politieke gesprekspartners die zich voor een Zuidslavische federatie wilden inzetten.

Een van de eerste critici van Karadžić' taalnationalisme was de Kroaat Ante Starč ević (1823-1896). Hij was samen met Eugen Kvaternik (1825-1871) de grondlegger van een Kroatische nationale ideologie. Deze ideologie stond in scherp contrast met het programma van de Illyristen. Zij gingen er vanuit dat de Kroaten een 'politiek volk' zijn, dat het recht op een eigen staat heeft. Op grond van hun interpretatie van oude historische bronnen zou de Kroatische staat zich uitstrekken van de Alpen in het westen, tot de rivier Drina in het oosten, en vanuit Albanië in het zuiden tot de Donau in het noorden. Starč ević verlegde de oostelijke grens naar de rivier Timok zodat van de Zuidslavische volkeren alleen de Kroaten en de Bulgaren overbleven. Hij noemde de Slovenen 'Berg-Kroaten' en de Serven een 'onzuiver ras' waarvan de naam afkomstig was van het Latijnse woord *servus*, wat slaaf betekent.⁴⁰ De Bosniaken hoorden volgens hem tot de Kroatische natie en hij liet zijn bewondering voor de Islam zien door hen de 'oldest and purest nobility of Europe' te noemen.⁴¹ Starč ević en Kvaternik richtten de Partij van Recht op, die streed voor de volledige onafhankelijkheid van Kroatië van het Habsburgse rijk.

⁴⁰ Ibid., 87

⁴¹ Ibid., 108.

Zij hoopten dat alle Zuidslaven, met uitzondering van de Bulgaren, zouden worden gekroatiseerd op basis van deze Pan-Kroatische ideologie. De rol die Starčević had in de ontwikkeling van de Pan-Kroatische ofwel Groot-Kroatische gedachte, is vergelijkbaar met die van Garašanin voor de vorming van Pan-Servische ofwel Groot-Servische gedachte. Ook over Starčević bestaat in de historiografie geen eenduidig oordeel. In de communistische historiografie werd hij als de kwade genius achter de Kroatische extreemnationalistische ideologie van het Ustaša bewind (1941-1945) gezien, terwijl hij in de nationalistische Kroatische historiografie als 'vader der natie' wordt beschouwd. Het lijkt echter meer voor de hand te liggen de rol van de kwade genius achter Kroatische extreemnationalistische bewegingen toe te delen aan zijn opvolger Juraj Frank (1844-1911), die in 1895 de Zuivere Partij van het Recht oprichtte en de grondlegger werd van een extreemnationalistische ideologie die de haat tegen de Servische bevolking aanwakkerde. Sinds de tweede helft van de 19de eeuw bestaat in de Kroatische politieke een diepe verdeeldheid tussen de voorstanders van Zuidslavische vereniging, zoals de Nationaal-liberale Partij van Strossmayer, en de tegenstanders van de vereniging zoals de Partij van Recht van Starčević .

De 'periode van geweld' werd gedomineerd door groeperingen die in de strijd met hun politieke tegenstanders geweld gebruikten. Het meest bekende voorbeeld van zo'n groepering was de Servische organisatie *Ujedinjenje ili smrt* (Vereniging of Dood), die voor de vereniging van alle Serven in een staat vocht. Met politieke tegenstanders werd gewelddadig afgerekend. Het is opmerkelijk dat het geweld in deze periode geen etnisch karakter had. Het ging meestal om politieke afrekeningen en aanslagen in de binnenlandse politiek. In Servië bestond diepe politieke verdeeldheid tussen drie belangrijkste machtsinstituties: het koninklijk huis van de Obrenović' (sinds 1903 de Karađorđević'), de Servische regering onder Nikola Pašić, en het Servische leger dat ook naar een Groot-Servië streefde en het meest radicaal was. De harde kern van *Ujedinjenje ili smrt* bestond uit Servische legerofficieren en deze organisatie beraamde de aanslag op de laatste Obrenović koning in 1903, en de aanslag op Franz Ferdinand in 1914.

1.2 De geschiedschrijving over de Joegoslavische staat, 1918-1992

Uit de literatuur over de Zuidslavische nationale kwestie blijkt dat het concept van 'Joegoslavisme' (d.w.z. de politieke vereniging van de Zuidslaven) verschillende vormen kende, variërend van Pan-Servische en Pan-Kroatische ideeën tot Austro-Slavisme en Joegoslavisme. Ivo Banac introduceerde de term 'politiek Joegoslavisme' als de laatste fase in de ontwikkeling van de Joegoslavische idee. Hij schrijft deze ontwikkelingen toe aan de studenten en jeugdbewegingen, die in het begin van de eeuw actief waren. Hoewel het ging over verschillende groeperingen die actief waren in het buitenland, o.a in Wenen en Praag, wordt de Nationale Jeugd Beweging als de meest verdienstelijke beschouwd voor het definiëren van het 'politieke Joegoslavisme'. De leden van de Nationale Jeugd waren jonge intellectuelen uit Kroatië, Dalmatië en Slavonië, die de theorie van de nationale eenheid propageerden (narodno jedinstvo). Zij vonden dat de Serven, de Kroaten en de Slovenen tot een en dezelfde natie behoorden. Deze ideologie wordt ook het 'Joegoslavische unitarisme' genoemd. De bedenkers ervan geloofden dat de verschillen in taalkundige en literaire tradities evenals de verschillen in religie tussen de Zuidslavische volkeren, konden worden overwonnen door de politieke wil om een eenheid te vormen. Zij verwachtten dat elk van de betrokken volkeren concessies zou moeten doen wat betreft de eigen nationale identiteit, om een gezamenlijke, d.w.z. Joegoslavische identiteit te kunnen creëren.

De Nationale Jeugd was actief in de periode tussen 1909 en 1914. De Eerste Wereldoorlog creëerde nieuwe politieke realiteiten: de Habsburgse monarchie viel in 1918 uiteen, Slovenië en Kroatië werden vrij, en de politiek verzwakte Servische regering zocht naar nieuwe mogelijkheden voor de vereniging van de Servische bevolking in een staat. De vorming van een gezamenlijke Zuidslavische staat leek een oplossing te zijn.

De eerste gezamenlijke Zuidslavische staat werd in 1918 gesticht onder de naam 'Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen'. In 1929 kreeg het de naam 'Koninkrijk Joegoslavië'.⁴² Het koninkrijk Joegoslavië viel in 1941 uiteen als gevolg van de militaire inval van de As-mogendheden. In 1945 werd opnieuw een Joegoslavische staat opgericht, deze keer als een communistische federatie. De officiële naam van deze staat was aanvankelijk de 'Federatieve Volksrepubliek Joegoslavië' (FNRJ - Federativna Narodna Republika Jugoslavija). Die naam werd in 1963 veranderd in de 'Socialistische Federatieve Republiek Joegoslavië' (SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija). Deze staat zou ruim 45 jaar blijven bestaan, maar viel uiteen in 1991. Daarna hebben Servië en Montenegro in 1992 de derde

⁴² Joegoslavië betekent Zuidslavië (het land van de Zuidslaven).

Joegoslavische staat opgericht, de Federatieve Republiek Joegoslavië.⁴³

1.3 Het bestaansrecht van de Joegoslavische staat

Kunstmatige staat

De Joegoslavische staat werd drie keer opgericht en viel twee keer uiteen. Dat leidde herhaaldelijk tot analyses over het bestaansrecht van de Joegoslavische staat. Dit vraagstuk bleek weer relevant te zijn in verband met de desintegratie van Joegoslavië in 1991. De Franse journaliste Catherine Samary schreef in 1995 een boek over de desintegratie van Joegoslavië, waarin zij uitvoerig aandacht besteedde aan de discussie over het bestaansrecht van de Joegoslavische staat.⁴⁴ Haar boek vormde een afwijzing van de stelling die begin jaren negentig vaak te horen was, namelijk dat de gezamenlijke Zuidslavische staat 'kunstmatig' en 'opgelegd' was aan volkeren die eigenlijk niet met elkaar samen konden en wilden leven. Typend voor dit soort analyses zijn de woorden van een Nederlandse journalist: 'In dit kunstmatige land, in 1918 opgebouwd uit ruïnes van het Habsburgse en het Ottomaanse rijk en gedomineerd door Servië (...) hebben de diverse volkeren elkaar altijd - ook ten tijde van Tito - met argwaan bejegend. Die volkeren zijn 73 jaar lang meer door eeuwenoude historische, economische en culturele verschillen van elkaar gescheiden gebleven dan ze door gemeenschappelijkheden werden verbonden (...). De diepere redenen voor al die verongelijkheid gaan schuil in het duistere bos van de geschiedenis en in een onlogische economische ontwikkeling.'⁴⁵ Deze en soortgelijke argumenten worden ondersteund door politieke theorieën waarin beweerd wordt dat etnisch-homogene staten stabiel en duurzamer zijn dan multi-etnische of multinationale staten.⁴⁶ De aanhangers van deze benadering verwonderen zich niet zozeer over de gewelddadige desintegratie van Joegoslavië, maar juist over het feit dat Joegoslavië zo lang bleef voortbestaan.

Als belangrijke verklaring voor het ontstaan van de 'onoverbrugbare' tegenstellingen tussen de Zuidslavische volkeren wordt de eeuwenlange buitenlandse overheersing beschouwd. Want zij maakten deel uit van twee onderling zeer vijandige rijken: het Habsburgse rijk (met Slovenië en Kroatië) en het

⁴³ Over de geschiedenis van de Joegoslavische staat zie: Ivo Lederer, *Yugoslavia at the Paris Conference: A Studie in Frontiersmaking* (New Haven, 1977). D. Djordjevic en S. Fisher-Galati (reds.) *The Creation of Yugoslavia, 1914-1918* (Santa Barbara, 1980). A. Dragnich, *The First Yugoslavia* (New Brunswick, 1974). - *Srbs and Kroats: The struggle in Yugoslavia*, (New York, 1992) A. Đilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953* (Cambridge, 1991). Dušan Bilandžić, *H istorija SFRJ: glavni procesi, 1918-1985*, (Zagreb 1985). Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*, 3 vols, (Beograd 1988). Vladimir Dedijer (e.a.), *History of Yugoslavia* (New York 1974). L. B. Valev, G.M Slavin en I. I. Udal'cov (reds.), *Istoriia Jugoslavii*, 2 vols, (Moskou, 1963).

⁴⁴ Catherine Samary, *Yugoslavia Dismembered* (New York, 1995).

⁴⁵ Peter Michielsens (e. a.), *Verwoesting van Joegoslavië* (Rotterdam, 1993) 9.

Osmaanse rijk (met Macedonië, Servië, Monte Negro en Bosnië-Herzegovina). Dit denkbeeld werd in een nogal gepopulariseerde vorm door dezelfde Nederlandse journalist verkondigd: ‘Die gescheiden ontwikkeling heeft van de Serviërs en Kroaten, ook al spreken zij dezelfde taal, verschillende volkeren gemaakt. Servië is orthodox, schrijft in het cyrillisch schrift, kijkt naar het zuiden en oosten. Kroatië is katholiek, schrijft in het Latijnse schrift en kijkt naar het westen en noorden. Maar er is meer. De Kroaten, zo vinden de Serviërs, hebben zich een hele geschiedenis lang eigenlijk heel wel gevoeld als onderdeel van het Hongaarse en Habsburgse rijk. Terwijl de Serviërs zich doodvochten, zich levend op palen lieten spietsen, hun vrouwen lieten vermoorden en hun kinderen lieten ontvoeren, werden de Kroaten prettig rijk.’⁴⁷

Etnische overeenkomsten

De auteurs die etnische identiteiten gebaseerd op kleine verschillen juist als ‘kunstmatig’ beschouwen, vinden een gezamenlijke Zuidslavische staat de meest pragmatische oplossing voor een regio waar aan elkaar verwante etnische groepen door elkaar wonen. In deze benadering wordt juist de desintegratie van de Joegoslavische staat (1941 en 1991) en vervolgens de vorming van de afzonderlijke nationale staten als oorzaak van de burgeroorlog beschouwd, omdat dit proces onvermijdelijk tot ruzies over de grenzen leidde. In deze visie wordt de vorming van de Joegoslavische staat opgevat als ‘de verwerkelijking van een eeuwenlange droom’ van de Zuidslavische volkeren om zich van buitenlandse overheersing te ontdoen en een eigen staat te stichten.⁴⁸ Volgens deze benadering is de legitimiteit van Joegoslavië gebaseerd op een gezamenlijke etnische afkomst van de Serven, Kroaten, Slovenen, Bosniaken en Macedonen, die allen tot de ‘Zuidslavische’ volkeren behoren. De discussie over de etnische afkomst en over de verschillen en overeenkomsten tussen de Zuidslavische volkeren zijn meer dan een eeuw lang gevoerd in intellectuele kringen. Maar dit debat produceerde geen eindconclusie. Er bestaan zowel duidelijke verschillen als duidelijke overeenkomsten tussen deze volkeren. In de werkelijkheid waren deze en soortgelijke argumenten over overeenkomsten en verschillen ondergeschikt aan het politieke moment en de wil van bepaalde politieke stromingen om wel een staatkundige politieke vereniging aan te gaan of juist los te breken uit een gezamenlijke staat. De vereniging van de Zuidslavische volkeren in 1918 zou in ieder geval onmogelijk zijn geweest zonder de politieke wil van de politieke vertegenwoordigers van de betrokken volkeren. In het kader van de oprichting van de gezamenlijke Joegoslavische staat werd de

⁴⁶ Susan Woodward gebruikt dit argument en refereert naar de werken van Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control* (1982) en Ch. Tilly: “Reflections on the History of European State-Making” in Charles Tilly, (red.) *The Formation of National States in Western Europe* (1975). Zie: Woodward (1996) 21, 427.

⁴⁷ Michielsen (1993) 10.

nadruk gelegd op de overeenkomsten; in 1991 werd de nadruk gelegd op de verschillen.

Het buitenlandse dictaat: de Versailles vredesconferentie

De auteurs die Joegoslavië als een 'kunstmatige staat'⁴⁹ beschrijven gebruiken als argument dat in dit land verschillende volkeren tegen hun zin bij elkaar werden gebracht en dat Joegoslavië geen historische legitimiteit bezat, omdat het door de grote mogendheden tijdens de vredesconferentie in Versailles (1918-1919) was bedacht en opgelegd.

De kritiek op de legitimiteit van de Joegoslavische staat baseerde zich vooral op het feit dat in 1918 geen referendum is gehouden waarin de bevolking zich kon uitspreken over de vorming van het Zuidslavische koninkrijk. Mihailo Crnobrnja, een voormalig Joegoslavische diplomaat, bestrijdt echter de stelling dat het oprichten van de Zuidslavische staat tegen de wens van het overgrote deel van de bevolking inging: 'First and foremost, Yugoslavia was created out of, and one could say in spite of, strong national ideologies and national policies. Though blended into a new state, these did not cease to exert some centrifugal force, even when the official and dominant ideology became centralist. But it would be wrong to say it was created against the will of the people. The people in the proper sense of the word were never asked. No one can say with certainty what the verdict would have been had a referendum on the proposition tested the will of the people. Political decision-making at that time did not take account of popular expression, and not only in Yugoslavia was this true. The people involved in politics, the unchosen representatives, clearly made the decision to unite of their own free will and without overt pressure. If there was implied pressure, especially from the big powers, that was a part of the game at the time, not entirely unlike current events.'⁵⁰

Volgens Ekmeč ić was de steun voor de vereniging van de Zuidslaven onder de gewone mensen tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog gestaag aan het groeien. Het varieerde van 100 % in Dalmatië tot 60 % in Kroatië, Slovenië en Bosnië-Herzegovina.⁵¹

Een andere historicus, Stevan K. Pavlowich, vraagt zich af, of de overwegend boerenbevolking eigenlijk in staat was een weloverwogen antwoord te geven: 'The declarations of politicians had been full of good intentions; for the population at large it corresponded to vague feelings rather than to a clearly expressed national will. Modern scholarship has yet to consider the question of peasants' consciousness of

⁴⁸ Zie b.v. Branka Prpa-Jovanović, 'The Making of Yugoslavia', in J. Udovički & J. Ridgeway (reds.), *Burn This House*, (London 1997) 49.

⁴⁹ A(.) It was an artificial country, (...), the refrain goes, which never deserved to last its seventy-three years." Geciteerd in Woodward (1996) 21.

⁵⁰ M. Crnobrnja, *Yugoslav Drama* (London, 1994) 48-49.

⁵¹ Ekmeč ić (1989) 829-832.

their common 'ethnicity' before 1914, or that of the common person's view of the future over the war years to 1918.⁵²

Het argument van de twijfelachtige legitimiteit van de Joegoslavische staat kan volgens Dragnich toegepast worden op alle andere staten die zijn ontstaan na de desintegratie van het Osmaanse en het Habsburgse rijk in 1918. Het nieuwe statensysteem in Centraal- en Zuid-Oost Europa was in theorie gebaseerd op het 'recht tot zelfbeschikking' van de volkeren, zoals gedefinieerd door de Amerikaanse president Woodrow Wilson in zijn Veertien Punten. Maar aan die volkeren werd slechts bij uitzondering hun mening gevraagd. Dragnich beschrijft de bedoelingen van de Amerikaanse president Wilson met betrekking tot de Zuidslavische volkeren als volgt: 'Conveying confidence and idealism, President Wilson, in January 1918, announced his Fourteen Points as the basis of an honorable peace. Although he did not use the word 'self-determination', his reference to the indigenous rights of peoples within Turkey and Austria-Hungary made his meaning unmistakable. Of the Balkan states he mentioned only Serbia, Montenegro, and Romania by name (along with Poland, not then in existence independently). (...) The reason for this omission is simple: the victorious Allies had not yet agreed on the dissolution of the Austro-Hungarian Empire. Only when they did so, about mid-1918, was it realistic to think that peoples in the territories of the Dual Monarchy could attempt to form independent states.'⁵³

Het binnenlandse dictaat: de Korfu declaratie

De stelling dat de gezamenlijke Zuidslavische staat nooit mogelijk was geweest zonder internationale druk, wordt ondermijnd door de auteurs die het ontstaan van deze staat volgen vanuit het perspectief van de onderhandelingen tussen de Servische en de Kroatische politici. Zij wijzen erop dat al in de zomer van 1917 een basisovereenkomst over de toekomstige staat was gesloten. Dit document, bekend als de Korfu Declaratie, was een compromis tussen de Servische en de Kroatische standpunten over de politieke structuur van de toekomstige staat. De nieuwe staat zou een monarchie worden, onder de scepter van het Servische koningshuis Karađorđević. Over de inrichting van de staat werden geen concrete afspraken gemaakt, mede door de grote meningsverschillen tussen de Kroaten en de Serven. De Kroaten waren voor een confederatie waarin elke etnische groep een grote mate van politieke en culturele autonomie zou krijgen: de Serven waren voor een gecentraliseerde staat. 'Serbs claimed that centralized control by the government under the Serbian monarchy was necessary to keep the fledgling multi-ethnic state together in

⁵²

S. K. Pawlovich, *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988*, (London, 1988) 1.

⁵³

A. Dragnich, *Srbs and Kroats: The struggle in Yugoslavia*, (New York, 1992) xix.

its formative stage.’⁵⁴

De Korfu Declaratie wordt door andere historici echter bekritiseerd, omdat zij twijfelen aan de bevoegdheid van de Kroatische politici die erbij betrokken waren. Zij waren namelijk de vertegenwoordigers van een informele politieke organisatie, het zogenaamde ‘Jugoslavenski odbor’ (het Joegoslavische Comité), dat vanuit het buitenland opereerde en geen politieke basis in Kroatië bezat.⁵⁵ De leden van het Comité waren politieke emigranten uit Kroatië en Bosnië-Herzegovina. Zij onderhielden contacten met intellectuelen en politici in de Europese hoofdsteden om hen ervan te overtuigen dat de Habsburgse monarchie geen toekomst meer had en dat een gezamenlijke Zuidslavische staat de beste politieke oplossing voor alle betrokken volkeren zou zijn. Zij werden bijgestaan door de Britse publicisten Robert Seton-Watson en Wicham Steed, die onder West Europese politici met grote ijver voor een Zuidslavische politieke vereniging pleitten. Een andere kritische aantekening bij de Korfu Declaratie heeft te maken met de motieven van de Servische politici en intellectuelen om daadwerkelijk een Zuidslavische staat te vormen: ‘However, the vision of South Slav unity for many Serbian intellectuals usually implied an inclusive Greater Serbia, where all Serbs would be incorporated within a single state. In other words, the uniting of the South Slavs was secondary to the uniting of the Serbs.’⁵⁶

Er valt ook veel af te dingen op het belang van de Korfu Declaratie omdat de Montenegrijnen en de Slovenen met uitzondering van de Sloveense politicus Antun Korošec, niet direct bij de onderhandelingen betrokken waren, terwijl zij wel deel van de gezamenlijke staat zouden worden. De Montenegrijnen zouden in de nieuwe staat hun aparte etnische status en hun koninkrijk verliezen. De reactie van het Montenegrijnse Comité (bestaande uit Montenegrijnse emigranten in Parijs) op de Korfu Declaratie was positief. De Montenegrijnse koning Nikola was echter minder enthousiast omdat dat het einde van zijn koningschap zou betekenen. Zodra het uiteenvallen van de Habsburgse monarchie bekend werd gemaakt, werd door het Kroatische parlement, ‘Sabor’, de Nationale Raad van Slovenen, Kroaten en Serviërs in het leven geroepen, die vervolgens het besluit nam om samen met de Slovenen en de Serviërs een gezamenlijke staat te vormen.

Volgens de historici die op dit soort initiatieven hun licht laten schijnen waren de plannen voor de vorming van een gezamenlijke Joegoslavische staat dus al klaar voordat de vredesconferentie in Versailles was begonnen. Dragnich benadrukt het feit dat de vorming van het Koninkrijk van Serven, Kroaten en

⁵⁴ R. Thomas “History, Religion, and National Identity”, in (eds. R.G.C. Thomas & H.R. Friman), *The South-Slav Conflict: History, Religion, Ethnicity and Nationalism* (New York-London), 22.

⁵⁵ Zie: M. Paulová, *Jugoslavenski odbor* (Zagreb, 1925).

⁵⁶ Thomas (1996) 21

Slovenen op 1 december 1918 door de Servische kroonprins Aleksandar ⁵⁷ was uitgeroepen en dat in Versailles ‘the actions of the South Slavs in establishing the new kingdom were, in effect, ratified...’⁵⁸

De Zuidslavische vereniging was dus niet door Versailles opgelegd, maar het was gevolg van de unitaristische ‘Joegoslavische ideologie’, die al voor de Eerste Wereldoorlog was ontstaan en die tijdens de oorlog steeds meer aanhangers kreeg in Servische, Kroatische en Sloveense politieke kringen. Geen buitenlandse macht was in staat deze vereniging door te drukken zonder medewerking van de lokale politici en de politieke partijen.

De invloed van buitenlandse factoren op de politieke vereniging van de Zuidslavische volkeren was desalniettemin van grote betekenis. In 1917 werd bekend dat Italië in 1915 ingevolge een geheim verdrag in Londen aan de kant van Entente zou vechten in ruil voor een grote territoriale uitbreiding ten koste van Oostenrijk-Hongarijē en Turkije. Italië zou volgens het Verdrag van London onder andere grote delen van Slovenië en Kroatië krijgen.⁵⁹ De dreiging van een Italiaanse overheersing versnelde bij de Sloveense en de Kroatische politici. het proces van besluitvorming over de vorming van een gezamenlijke staat: ‘It should be strongly emphasized that the South Slavs of the monarchy were under extreme pressure, and they had no real practical alternatives. Austrian-Germans and Hungarians were in the process of organizing republics on a national basis. The imperial framework no longer existed. The realistic alternatives appeared to be either the establishment of a South Slav state or a possible partition of Croatian and Slovenian lands among Italy, Serbia, and perhaps even Austria and Hungary.’⁶⁰

Ook de Servische kant stond onder druk van de ontwikkelingen in de internationale politiek. Het tsaristische Rusland hield in 1917 op te bestaan en de communistische regering van de net opgerichte Sovjet Unie trok zich uit de oorlog terug. Bovendien hadden de Sloveense en de Kroatische vertegenwoordigers in het Oostenrijkse parlement al in mei 1917 een declaratie (de Mei-declaratie) opgesteld waarin zij voor een vereniging van de Zuidslaven in de Habsburgse monarchie pleitten. Dat betekende dat ook de Serviërs uit Bosnië-Herzegovina en Kroatië daaronder zouden vallen. De Servische regering reageerde gealarmeerd en de onderhandelingen met het Joegoslavische Comité werden versneld. De Korfu Declaratie wordt daardoor vaak geïnterpreteerd als een handige Servische manoeuvre waardoor de Servische plannen voor het stichten van een Groot-Servië alleen uitgesteld zouden worden. Maar sommige Servische historici zoals b.v. Ekmeč ić stellen dat de Servische oorlogsdoelen al in 1914

⁵⁷ Aleksandar verving jarelang zijn zieke vader Petar de Eerste. Pas toen zijn vader stierf in 1921 werd Aleksandar de koning.

⁵⁸ Dragnich (1992) 34.

⁵⁹ D. Živojinović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917-1919* (Boulder-New York, 1972).

⁶⁰ Barbara Jelavich, *History of the Balkans Twentieth Century* (Cambridge VK, 1982) 125.

waren gedefinieerd in de zogenaamde Niš Declaratie, waarin stond dat de belangrijkste Servische oorlogsdoelen, de bevrijding van de Habsburgse bezetting en de vereniging van de Serviërs, Kroaten en Slovenen in een gezamenlijke Zuidslavische staat, waren.⁶¹

Hoewel de Europese bondgenoten van Servië de Niš Declaratie niet accepteerden heeft het Servische parlement een jaar later in het geheim deze Declaratie opnieuw aangenomen.⁶² Na de oprichting van het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen hebben de Servische politici alles in het werk gesteld om een gecentraliseerde en door Servië gedomineerde staat aan de andere volkeren op te leggen. De eerste grondwet, de zogenaamde Vidovdanski ustav (Sint Vitus Grondwet), die ondanks het heftige verzet van de Kroatische politici in 1921 werd aangenomen, maakte van het Koninkrijk SHS een gecentraliseerd en door Servische politici gedomineerde staat.

1.4 Het bestaansrecht van de Joegoslavische staat en het Servo-Kroatisch conflict

In de historische literatuur overheerst de stelling dat de Joegoslavische staat en vooral de stabiliteit ervan in het teken stond van de Servo-Kroatische politieke verhoudingen. Deze twee grootste etnische groepen waren de eersten van de Zuidslavische volkeren die deel uitmaakten van de Joegoslavische staat, die het proces van nationale bewustwording hebben doorgemaakt en die al in de 19de eeuw hun nationale belangen hadden geformuleerd. De stelling dat het Servo-Kroatische conflict begon met het schisma uit 1054, waardoor de Zuidslavisch sprekende volkeren in twee verschillende religieuze systemen werden verdeeld, was inderdaad belangrijk en maakt van dit conflict een van die 'eeuwenlange' en bijna 'onoplosbare' conflicten. Maar in de geschiedenis van de Servische en Kroatische middeleeuwse koninkrijken hebben zij nooit tegen elkaar gevochten. In de eeuwen van de buitenlandse overheersing kenden zij geen zelfstandige buitenlands beleid, en zij hadden geen directe conflicten met elkaar.

Op de achtergrond van het Servo-Kroatische politieke conflict speelt de aanwezigheid van grote aantallen orthodox-christelijke Slaven (pas sinds de 19de eeuw Serven genoemd) in Kroatië, als gevolg van de volksverhuizingen die veroorzaakt waren door de Osmaanse expansie naar het noordwesten. De orthodox-christelijke vluchtelingen die daaraan hadden weten te ontsnappen, kregen bescherming van Habsburgse keizer. Na de slag van Mohacz in 1526 werd een groot deel van Hongarije door de Osmanen bezet. In 1527 werd door Ferdinand I een nieuw defensiesysteem ingevoerd dat bekend werd onder de

⁶¹ Zie: Ekmeč ić *Ratni ciljevi Srbije* (Beograd 1974).

⁶² A. Dragnich (1992) 23.

naam 'Militair Grensgebied' (*Vojna Krajina*).⁶³ Dat was een gemilitariseerde zone, die zich uitstreckte van Transylvanië in het noordoosten tot het schiereiland Istrië in het zuidwesten. Deze verdedigingslijn bestond uit een reeks kleine dorpen en fortificaties, die de gevluchte orthodox-christelijk bevolking opnam en waarbij de mannen gerekruteerd werden als grensbewakers. In 1881 werd de Militaire Grens afgeschaft en moest de Servische bevolking worden geïntegreerd in Kroatië (het zogenaamde Civiele Kroatië). In de literatuur over het Zuidslavische vraagstuk staat de periode tussen 1878 en 1903 bekend als de periode van de Zuidslavische conflicten en van de verslechtering van de betrekkingen tussen de Kroaten en de in Kroatië wonende Serven. Vooral na de afschaffing van de Militaire Grensgebied begon een periode van de politieke conflicten tussen de Kroatische Serven en de Kroaten, die nog erger werd door de Hongaarse 'verdeel en heers' politiek ten opzichte van de Kroatische Serven en de Kroaten. De Hongaarse gouverneur (ban) van Kroatië, Karoly Khuen-Hedervary (1883-1903) was berucht vanwege zijn anti-Kroatische politiek. Hedervary trok de Serven voor en beloofde hen met belangrijke functies in het Kroatische openbare leven.⁶⁴

De Servo-Kroatische spanningen aan het eind van de 19de en het begin van de 20ste eeuw werden afgewisseld door periodes van politieke toenadering en samenwerking. Drago Roksandić , een Kroatische historicus van Servische afkomst, schreef hierover: 'This same history also demonstrates that the periods in which the fundamental national interests of both communities were reconciled were also periods in which Croatian society moved forward, modernised, and in which Croatian as well as Serbian national identity were preserved and developed. An example for this was the Illyrian movement of 1835-1848, which was an important phase in the national integration of the Croats, but also of the Serbs in Croatia and Slovenia. Other instances were the period of revolutionary upheaval in 1848-49, the period of renowned constitutionalism from 1860 to 1868, as well as the period of the Serbian-Croatian coalition from 1905-1918.'⁶⁵

Auteurs als Thomas en Dragnich menen dat het Servo-Kroatische politieke conflict pas is ontstaan na de vorming van de Joegoslavische staat. Het koninkrijk Joegoslavië beantwoorde niet aan de Kroatische verwachtingen en vanaf het begin ontstond er een machtsstrijd tussen de Servische en de Kroatische politici. De gebruikelijke interpretaties over de Servische overheersing en onderdrukking van

⁶³ Zie: G. Rothenberg, *The Military Border in Croatia, 1740-1881* (Chicago, 1966).

⁶⁴ De Kroatische historica Mirjana Gross wijst er op dat de Serviërs belangrijke maatschappelijke functies in Kroatië hadden vervuld, ook ten tijde van Hedervary's voorganger, Ivan Mažuranić , die overigens bekend stond als een Kroatische nationalist. De Serven hielden de volgende belangrijke functies onder Mažuranić : het voorzitterschap van het Kroatische parlement (Sabor); het ministerschap van Binnenlandse Zaken (tevens vice-gouverneur); en ook de voorzitter van het college van het Kroatische gerechtshof. Geciteerd in Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj* (Zagreb, 1991) 100.

⁶⁵ Drago Roksandić , "The Myth of 'Historical Conflict' " in *Labour Focus on Eastern Europe*, (1992) 18-20.

de niet-Servische volkeren worden tegengesproken door Dragnich, die de geschiedenis van het Joegoslavische koninkrijk vanuit het perspectief van de Servo-Kroatische betrekkingen beschrijft. Volgens hem kan men niet beweren dat de staat gedomineerd werd door een blok van Servische politici die de niet-Serven probeerden te marginaliseren en waartegen de Kroaten zich vergeefs verzetten: ‘Through all political events of the First Yugoslavia ran a two-stranded thread: Serbian politicians did not have a determined political line directing their relations with Croats; the Croats had a constant Croatian line. The Croats reduced their five or six political parties of relatively equal strength to one, a Croatian national party. The Serbs moved from two major parties to about ten, to say nothing of the factions that developed within some.’⁶⁶

De Servo-Kroatische politieke betrekkingen radicaliseerden aan het eind van de jaren twintig. In 1928 werd, midden in het Joegoslavische parlement (Skupština) de leider van de Kroatische Boerenpartij Stjepan Radić vermoord door een Servische nationalist uit Montenegro. Koning Aleksandar reageerde hierop met de ontbinding van het parlement en de opschorting van de Vidovdan-grondwet. De invoering van de persoonlijke dictatuur van de koning verscherpte de etnische spanningen.⁶⁷ Banac schrijft dat in deze periode het Joegoslavische unitarisme een totalitaristische ideologie werd met elementen van anti-marxisme, anti-liberalisme, anti-conservativisme, anti-urbanisme en anti-katholicisme, die allemaal ook kenmerken van het fascisme waren.⁶⁸ Een deel van de Kroatische nationalistische politici, intellectuelen en kunstenaars verlieten in de jaren dertig het land. Onder leiding van een Kroatische nationalist, de uit Bosnië-Herzegovina afkomstige advocaat Ante Pavelić, werd in Italië een Kroatische extreemnationalistische terroristische organisatie, de Ustaša's, opgericht. Pavelić werd politiek en financieel gesteund door het fascistische regime van Italië. Het politieke doel van Pavelić en de Ustaša's was Kroatië uit het Servische koninkrijk te bevrijden, en een Groot-Kroatië te stichten.

In 1939 werd de permanente politieke crisis in het koninkrijk Joegoslavië doorbroken door een overeenkomst, bekend als het *Sporazum* (Overeenkomst), waarbij Kroatië een grote mate van culturele en territoriale autonomie kreeg. De Kroatische provincie, het zogenaamde Banovina Hrvatska, omvatte delen van Bosnië-Herzegovina waar de Kroatische bevolking in de meerderheid was, maar ook de Srijem provincie (zonder Oost-Srijem) en Dalmatië (zonder de baai van Kotor).

⁶⁶ Dragnich (1992) 179.

⁶⁷ Zie b.v.: J. B. Hoptner, *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941* (New York, 1963).

⁶⁸ Banac (1992) 13.

De Servo-Kroatische Overeenkomst uit 1939 werd door veel historici beschouwd als de echte oplossing voor het Servo-Kroatische conflict. Recente studies over de geschiedenis van de Joegoslavische staat zijn daar echter kritisch over. De historicus Mustafa Imamović schrijft dat de Bosniaken de overeenkomst tussen de Serven en de Kroaten aanvankelijk steunden, omdat het als een belangrijk compromis werd gezien dat tot stabilisering van de politieke situatie kon leiden. Maar al gauw bleek dat de opdeling van Bosnië-Herzegovina op grote bezwaren stuitte. De Bosniaken antwoordden op deze ontwikkelingen met de oprichting van een beweging voor de territoriale autonomie van Bosnië-Herzegovina..⁶⁹

De Servische historica Branka Prpa-Jovanović meent eveneens dat het *Sporazum* geen duurzame oplossing voor de Servo-Kroatische conflict bood: 'But a federal Yugoslavia might have had a better chance at another time. It was now too late - not only because the Serbian-Croatian agreement was reached on the eve of the World War II, in difficult international circumstances, or because the other Yugoslav nations were bitter about being left out, but also because the solution satisfied neither the Serbs nor the Croats. Croatian politicians were angered by the limited nature of autonomy and Serbian politicians by loss of their domination, the abandonment of centralism, and the new division of administrative powers.'⁷⁰

Het Servo-Kroatische conflict bereikte tijdens de Tweede Wereldoorlog een dieptepunt. In 1941 desintegreerde het koninkrijk Joegoslavië, als gevolg van de militaire inval van de As-mogendheden. Koning Petar Karađorđević en zijn regering vluchtten naar Londen. Duitsland, Hongarije, Roemenië, Bulgarije en Italië bezetten vervolgens grote delen van het Joegoslavische grondgebied. Wat er nog overbleef werd verdeeld tussen de Servische en Kroatische nazi-satellietstaten. De daaropvolgende burgeroorlog werd gevoerd tussen verschillende etnische groepen. De Kroatische extreemnationalistische beweging, de Ustaša's, stichtten de Onafhankelijke Kroatische Staat (de NDH - Nezavisna Država Hrvatska). De Ustaša's wilden een 'etnisch schone' Groot-Kroatische staat, waarvan vooral de Servische bevolking het slachtoffer werd. De Servische nationalistische extremisten, de Četnik's, streden in Bosnië-Herzegovina en Kroatië voor het stichten van een 'Groot Servië' waarbij vooral de Bosnische moslims uit het oosten van Bosnië-Herzegovina het slachtoffer van een 'etnische schoonmaak' werden.

⁶⁹ M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, (Sarajevo, 1998) 520-521.

⁷⁰ Prpa-Jovanović (1997) 57.

1.5 Het bestaansrecht van de communistische Joegoslavische federatie, 1945-1992

De legitimiteit van het communistische Joegoslavië was gebaseerd op de rol die de communistische verzetsbeweging onder leiding van Josip Broz-Tito (1892-1980) heeft gespeeld tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁷¹ De communisten hadden duidelijk geformuleerde oorlogsdoelen: het verdrijven van de buitenlandse bezetters, het uitvoeren van de sociale revolutie naar het voorbeeld van de Sovjet Unie, en het herstel van de Joegoslavische staat. Naast de guerrillaoorlog tegen de Duitse en de Italiaanse bezetters, waren zij ook verwickeld in een machtsstrijd met hun ideologische vijanden, met name de Četnik's en de Ustaš a's. De Joegoslavische communisten kwamen uit de Tweede Wereldoorlog als overwinnaars. Zij wonnen ook de politieke en diplomatieke strijd na de oorlog, door te voorkomen dat de koning en zijn regering uit ballingschap terug mochten keren.

De legitimiteit van de communistische federatie werd gebaseerd op de volgende argumenten. Ten eerste hadden de communisten zich opgesteld als de beschermers van de burgerbevolking, ongeacht hun etnische oorsprong. De burgerbevolking, die een doelwit van het extreemnationalistische geweld was, zag de communistische verzetsstrijders als beschermers, zoals bijvoorbeeld de Kroatische Serviërs die vier jaar lang aan de terreur van de Ustaš a's waren blootgesteld. Zij sloten zich aan bij het communistisch verzet en na de oorlog bleven zij zeer loyaal aan het communistisch systeem. De etnische overeenkomsten tussen de Zuidslavische volkeren werden door de communisten onderstreept en de etnische polarisatie, die zich tijdens de Tweede Wereldoorlog zo prominent had gemanifesteerd, werd door het geproclameerde supra-nationale karakter van de communistische ideologie gerelativeerd. Het nationalisme werd als anachronistisch en reactionair gezien en de voorstanders van de nationalistische ideologieën werden als 'vijanden van het volk' gerechtelijk vervolgd of uit het land verdreven. De nationale identiteit moest geleidelijk vervangen worden door een 'Joegoslavische identiteit'. De basis voor deze identiteit zou de Joegoslavische taal zijn, die de 'lingua franca' voor alle betrokken volkeren zou worden. Deze taal zou gebaseerd zijn op een vermenging van de Servische en de Kroatische standaardtaal.

Talrijke historische studies zijn geschreven over de rol van het communistische verzet tegen de As-mogendheden en over de burgeroorlog tussen de verschillende nationalistische bewegingen. Daarin

⁷¹ Zie: Bogdan Denich, *Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case* (New Haven, 1975).

werd veel aandacht besteed aan de rol van het Č etnik⁷² verzet tegen de As-mogendheden. Vochten zij voor een Groot-Servië of voor het koninkrijk Joegoslavië? Waren zij patriotten die het verzet tegen de nazi's hebben georganiseerd of waren zij collaborateurs die met de bezetter gingen samenwerken om hun gezamenlijke vijand, de communisten, te verslaan? Andere belangrijke thema's hebben betrekking op het Ustaša geweld en de plaats van hun extreemnationalistische ideologie in de Kroatische geschiedenis.⁷³

De vragen over de collectieve schuld van de Kroaten en de nationale verzoening tussen de Joegoslavische volkeren die in de oorlog tegenover elkaar stonden raakten na de oorlog op de achtergrond. De communisten verklaarden de nationale kwestie opgelost: 'During a war with all the features of a religious and ethnic war, the Communists offered - at the time when the renewal of Yugoslavia seemed entirely impossible - a new vision of Yugoslavia, expressed in the slogan 'Brotherhood and Unity'. Yugoslavism was reborn in blood, but on new foundations. The Communists hoped not to repeat the errors of their predecessors.'⁷⁴

De legitimiteit van de Joegoslavische staat in het naoorlogse internationale statensysteem begon met de erkenning van de Joegoslavische communistische guerrilla als de officiële verzetsbeweging in 1943 door de Geallieerden. Nora Beloff beschouwt de beslissing van Groot-Brittannië om de Č etnik's van Draža Mihailović te laten vallen en de Partizanen van Tito te steunen als een grote fout van de Geallieerden. Groot-Brittannië en de VS waren immers tegen de vorming van een communistische Joegoslavische federatie na de oorlog, maar door Tito als de leider van de verzet te erkennen droegen zij bij tot de politieke overwinning van Tito over zijn binnenlandse vijanden. Tito's grootste politieke rivaal was Koning Petar. Groot-Brittannië gesteund door de VS ging er vanuit dat de Joegoslavische koning na de oorlog terug zou keren. Stalin daarentegen had plannen om een communistische Balkan federatie op te richten die Joegoslavië, Albanië en Bulgarije moest omvatten. Als compromis werd tijdens de Jalta conferentie besloten Joegoslavië in twee invloedssferen te verdelen: de ene helft zou communistisch worden en de andere helft kapitalistisch. Tito zorgde ervoor dat al in 1945 de nieuwe Joegoslavische staat een communistische federatie werd en dat de koning niet terug kwam. De aanvankelijke vrees van de Westerse landen dat Joegoslavië in de invloedssfeer van de Sovjet Unie terecht zou komen veranderde in 1948 in euforie door de breuk tussen de Joegoslavische communisten en Stalin: de twee landen verbraken

⁷² Zie: Jozo Tomasevich, *The Chetniks -War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945* (Stanford, 1975) en Matteo Milazzo, *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance* (Baltimore-Londen, 1975). Fikreta Jelić -Butić , *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945* (Zagreb, 1986).

⁷³ Zie: Bogdan Krizman, *Ante Pavelić i Ustaše* (Zagreb, 1978). - *NDH između Hitlera i Mussolinija* (Zagreb, 1980). - *Ustaše i Treć i Reich* (Zagreb, 1983). Fikreta Jelić -Butić , *Ustaše e i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945* (Zagreb, 1978).

alle contacten. Joegoslavië nam vervolgens een bijzondere plaats in de Europese politiek tijdens de Koude Oorlog in, als 'niemands land'.

Het communistische Joegoslavië werd opgericht als een federatie, waarin de Slovenen, de Kroaten, de Montenegrijnen, de Serven en de Macedonen als constituerende volkeren werden erkend. Bosnië-Herzegovina werd één van de zes Joegoslavische republieken, maar de Bosniaken kregen pas in de jaren zestig de status van constitutief volk.⁷⁵ De andere nationaliteiten kregen de status van nationale minderheden. Dat gold ook voor de talrijke Albanese bevolking in de Servische provincie Kosovo. Het belangrijkste constitutionele verschil tussen de term volk (narod) en nationale minderheid (narodnost) was dat volkeren het recht op zelfbeschikking kregen en een eigen republiek kregen. Dit gaf hen formeel ook het recht tot afscheiding, onder voorwaarde dat de andere constitutieve volkeren ermee instemden. De nationale minderheden hadden dat recht niet. Bosnië-Herzegovina kreeg een aparte status binnen de federatie omdat daar drie constitutieve volkeren, de Serven, de Kroaten en de Bosniaken, op gelijke voet werden gesteld. Bosnië-Herzegovina werd vaak als Joegoslavië 'in het klein' omschreven.

1.6 De demystificatie van de communistische geschiedenis

De communistische machthebbers zagen de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog in zwart-wit termen en de geschiedschrijving over deze periode was een belangrijk onderdeel van de Joegoslavische communistische ideologie. De geschiedschrijving over het communistische Joegoslavië leidde vervolgens tot het ontstaan van nieuwe historische mythes. De communistische intellectuele elite zorgde ervoor dat al tijdens de Tweede Wereldoorlog een mythe over de leiderschap van Tito ontstond. Deze mythe vertoonde opvallend veel overeenkomsten met de mythes over de epische helden uit de volksliteratuur: een arm jongetje uit Kroatië klimt op tot de leider van een belangrijke staat en vecht tegen sociale onrechtvaardigheid en machtige buitenlandse vijanden en vervolgens wordt hij ook nog een gerespecteerd wereldleider door zijn rol in de Beweging van de Niet-Gebonden Landen. Andere historische mythes die door de communistische historici en ideologen werden bedacht en in leven gehouden, waren: de mythe over de rol van het communistische antifascistische verzet in de bevrijding van Joegoslavië, de mythe over het 'historische neen' van Tito tegen Stalin, de mythe van de 'broederschap en eenheid' van de Joegoslavische volkeren, de mythe over het arbeiderszelfbestuur als een alternatief voor de kapitalistische

⁷⁴ Prpa-Jovanović (1997) 59.

⁷⁵ Over het Joegoslavisch federalisme zie b.v.: P. Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, (New York, 1968). P. Lendvai, *Eagles in Cobwebs: nationalism and communism in the Balkans* (Londen, 1970) S. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991* (Bloomington en Indianapolis, 1992).

en communistische politieke systemen.

Hoewel deze mythes waren bedacht door de Joegoslavische communisten, hebben de Westerse historici en regio-deskundigen een belangrijke bijdrage geleverd aan het populariseren en verspreiden ervan buiten de grenzen van Joegoslavië. In het Westen bestond een invloedrijke groep intellectuelen die met sympathie over Joegoslavië schreven. De Britten Stephan Clissold, Fitzroy McLean en F.W. Deakin, de verbindingsofficieren die namens de Britse regering contacten met de Joegoslavische partizanen moesten leggen, hebben na de oorlog een aantal gezaghebbende boeken over het communistisch verzet en over Tito geschreven. Deze publicaties hebben een grote invloed gehad op de vorming van het positieve beeld van het Joegoslavië van Tito in het westen.⁷⁶ Een andere groep auteurs die aan het positieve imago van het communistische Joegoslavië heeft bijgedragen bestond uit jonge westerlingen die als leden van internationale jeugdbrigades in de jaren veertig, vijftig en zestig deelnamen aan de wederopbouw van het door de oorlog verwoeste Joegoslavië. Sommige van hen werden later invloedrijke wetenschappers, publicisten en politici. Een van hen was de Britse historicus en regiodeskundige Fred Singleton die later een belangrijke rol zou spelen in de oprichting van de studierichting Joegoslavische studies aan de Britse universiteit in Bradford, waar vele generaties jonge historici werden opgeleid.⁷⁷ Ook de voormalige Zweedse premier Olaf Palme behoorde tot deze groep.⁷⁸

In de jaren vijftig maakte de wereld voor het eerst kennis met dissidente geluiden vanuit de Joegoslavische Communistische Partij zelf. Milovan Đilas, een van de vijf belangrijkste communistische politici, maakte furore met zijn kritiek op de privileges van de communistische machthebbers, die hij de 'nieuwe klasse' noemde. Đilas verzette zich echter niet tegen de communistische ideologie en ook niet tegen de Joegoslavische staat. Zijn kritiek was gericht op de communistische elites en hun omgang met de macht. Hij maakte zelf deel uit van deze elite en hij geloofde aanvankelijk dat de oplossing voor deze tekortkomingen in de liberalisering van de Joegoslavische maatschappij lag.⁷⁹ Maar de partijtop, en met name Tito, had geen behoefte aan zulke kritiek en Đilas kwam in de gevangenis terecht. Daarna begon hij een succesvolle loopbaan als publicist wiens publicaties een grote invloed hebben gehad op het bijstellen van het beeld over het communistische Joegoslavië in het buitenland.

⁷⁶ Zie: S. Clissold, *Whirlwind; An Account of Marshal Tito's Rise to Power* (Londen, 1949). - *Yugoslavia and the Soviet Union 1939-1973* (Londen, 1975). F. W. D. Deakin, *The Embattled Mountain*, (Londen, 1971). F. Maclean, *Eastern Approaches*, (Londen, 1949). - *Disputed Barricades: the Life and Time of Josip Broz Tito, Marshal of Yugoslavia*, Cape, (Londen, 1957). - *Tito: A Pictorial Biography*, (New York en Londen, 1980).

⁷⁷ Zie b.v.: F. Singleton, *Twentieth Century Yugoslavia* (New York, 1976) en *A Short History of the Yugoslav Peoples* (Cambridge, 1985-1993)

⁷⁸ Ook veel Nederlanders die later belangrijke maatschappelijke functies vervulden waren erbij betrokken: de Joegoslavië en Rusland deskundige Marius Broekmeyer, de voormalige minister van defensie Relus ter Beek.

⁷⁹ Zie b.v.: M. Đilas, *Conversations with Stalin* (New York, 1962) - *The Imperfect Society*, (New York, 1969) - *Memoirs of a Revolutionary* (New York, 1973). - *The New Class* (New York, 1974). - *Wartime* (New York 1977). - *Tito: The Story from the Inside* (New York, 1981). - *Rise and Fall* (New York, 1984).

De kritische geschiedschrijving over het communistisch Joegoslavië was meestal afkomstig uit de kringen van anticommunistische politieke emigranten, die zeer verschillende ideologische achtergronden hadden. Zo bestonden er liberaal-democratisch georiënteerde emigranten, die wel een Joegoslavische staat accepteerden, maar kritisch waren ten aanzien van het communisme. Daarnaast waren er nationalistische emigranten die tegen de communistische ideologie waren, maar ook tegen een gezamenlijke Joegoslavische staat.⁸⁰

In de jaren zeventig kreeg de groep filosofen die zich als Marxistische humanisten profileerden, veel aandacht in het buitenland. Zij werden bekend als 'Praxis' groep. Hun voornaamste kritiek op de Joegoslavische maatschappij was dat de communisten te veel aandacht hadden voor het leven in de ideale maatschappij in de toekomst. De aanhangers van de Praxis-groep wilden juist onderzoeken hoe de communistische maatschappij in de werkelijkheid was.⁸¹

De demystificatie van de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog kwam uit een onverwachte hoek. In 1985 publiceerde de Joegoslavische emigrant Bogoljub Kočović , die in 1943 Joegoslavië had verlaten, een statistische studie over de demografische verliezen in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog. Daardoor raakte hij een zeer gevoelige snaar in de communistische geschiedschrijving, die betrekking had op het bepalen van het aantal oorlogsslachtoffers in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog. Kočović maakte onderscheid tussen demografische verliezen in ruimere en in engere zin. Hij rekende bij de demografische verliezen in de ruimere zin naast de daadwerkelijke oorlogsslachtoffers ook de demografische verliezen veroorzaakt door emigraties en door de daling van het aantal geboortes. Kočović schatte het totaal op 2 miljoen, waarvan tussen de 900 000 en 1 150 000 oorlogsslachtoffers waren.⁸² Van 1,014,00 geschatte oorlogsslachtoffers waren er 478,000 Serven, 207,00 Kroaten, 86,000 moslims en 60,000 joden. In 1989 publiceerde Vladimir Žerjavić, een Kroatische econoom en demograaf het boek *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu*, waarin hij tot soortgelijke resultaten kwam als Kočović. Volgens Žerjavić bedroeg het totale aantal slachtoffers op het Joegoslavische grondgebied bedroeg 1,027,000, waarvan 271,000 omkwamen op Kroatisch grondgebied. Op het grondgebied van Bosnië-Herzegovina kwam om 316,000 slachtoffers.⁸³

⁸⁰ Zie: Mirko Galić , *Politika u emigraciji: demokratska alternativa*, (Zagreb, 1990). Mustafa Imamović , *Boš njaci u emigraciji*, (Sarajevo, 1996).

⁸¹ Zie b.v.: S. Stojanović , *Between Ideals and Reality* (New York, 1973). S. Cohen en M. Marković , *Yugoslavia: the rise and fall of socialist humanism* (nottingham, 1975)

⁸² Bogoljub Kočović, *Žrtve drugog svjetskog rata* (Londen 1985). Voor de discussie over de aantalen slachtoffers zie: Franjo Tuđman, *Bespuć a povijesne zbiljnosti* (Zagreb, 1990).

⁸³ Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb 1989).

Volgens Žerjavić's berekeningen bedroeg het aantal slachtoffers in alle concentratie kampen op het grondgebied van de NDH 92,000.⁸⁴ Deze aantallen weken sterk af van de communistische schattingen en van de berekeningen van de nationalistische emigranten. Volgens communistische bronnen zouden alleen in het door de Ustaš a's beheerde concentratiekamp Jasenovac 350 000 tot 700 000 mensen zijn omgekomen, terwijl in de Algemene Encyclopedie uit 1959 stonden onder 'de concentratiekampen' 350 000 slachtoffers vermeld. De Encyclopedie uit 1960 wordt gezegd dat het exacte aantal niet vastgesteld kan worden, maar dat het over meer dan 700 000 slachtoffers ging. De gegevens Het gebrek aan de gegevens over de slachtoffers heeft ertoe geleid dat er een mythe over Jasenovac ontstond, die volgens sommige Kroatische historici en intellectuelen tot het stigmatiseren van het Kroatische volk leidde. In Joegoslavië zelf ontstond in de jaren tachtig een fel publiek debat over het verleden. Hoewel het communistische bewind beweerde dat de verzoening tussen de verschillende etnische groepen in Joegoslavië na de Tweede Wereldoorlog snel en oprecht was geweest, had een brede maatschappelijke discussie over de verwerking van de traumatische ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog nooit plaats gevonden. In de officiële communistische historiografie werden de Servische en de Kroatische vormen van de extreemnationalistische ideologieën beschouwd als tegenpolen van hetzelfde kwaad. Maar de historische studies die over de Četnik beweging die in het buitenland werden gepubliceerd schetsten een ander beeld. De Amerikaanse historicus van de Joegoslavische afkomst Jozo Tomashevich schreef in zijn boek over de geschiedenis van de Četnik beweging dat deze beweging geen homogene politiek-militaire organisatie was. De belangrijkste Četnik beweging was die van generaal Dra' a Mihailović (1893-1946), die beschouwd kan worden als de officiële verzetsbeweging van de Joegoslavische regering in ballingschap. Mihailović was loyaal aan de koning en officieel vochten zijn Č etnik's voor de restauratie van het koninkrijk Joegoslavië. In Kroatië bestond echter een andere Četnik beweging die geleid werd door een orthodoxe priester, Momč ilo Đuić , en deze beweging collaboreerde met de Italiaanse fascistten. Ook in Bosnië, Kosovo en in Servië opereerden bendes die zich Četnik's noemden, maar die niet onder het direct gezag van Mihailović stonden. Het publieke debat breidde zich uit naar de rol van de Četnik beweging in het antifascistische verzet en de 'collectieve schuld van de Kroaten' vanwege het Ustaš a-verleden. Er ontstond een discussie over de vraag of Mihailović een dubbele agenda had gehad en vanaf het begin voor een Groot-Servië had gevochten. In Sandžak en in Bosnië-Herzegovina waren de

⁸⁴ Vladimir Žerjavić, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga* (Zagreb 1992).

Četnik's verantwoordelijk voor de moordpartijen op de Moslimbevolking. Historici zijn het er nog steeds niet over eens of Draža Mihailović daarvan op de hoogte was. Servische historici en publicisten, als Vladimir Dedijer, Velimir Terzić en Vuk Drašković, verzetten zich tegen 'gelijke schuld' en 'symmetrie' van de misdaden gepleegd door de Servische Četnik's en de Kroatische Ustaša's. Volgens hen kon het geweld gepleegd door de Četnik's als genocide worden beschouwd, maar het was geweld in dienst van de verdediging tegen de terreur van de partizanen en de Ustaša's. Drašković vond dat het om zeldzame gevallen van wraak ging, 'die het Servische volk na de oorlog vele keren heeft beboet en veroordeeld.' De beschuldiging van een Groot-Servisch hegemonisme in het koninkrijk Joegoslavië werd van de hand gewezen als een verzinsel van de Komintern. Franjo Tuđman (1922-1999), een vroegere generaal, maar ook historicus, nam eveneens deel aan het publieke debat over de Tweede Wereldoorlog. Tuđman had al in de jaren vijftig als een van de eerste communistische intellectuelen gesteld dat in Kroatië sinds 1941 een antifascistische beweging actief was, waartoe ook niet-communistische partijen behoorden. In de officiële communistische geschiedschrijving werd echter beweerd dat het antifascistische verzet in Kroatië pas in 1943 echt op gang kwam, en dat daarvoor de communistische verzetsbeweging in Kroatië voornamelijk uit de Servische bevolking bestond.⁸⁵ Tuđman beweerde echter dat de Četnik-beweging zich inzette voor de vorming van een Groot-Servië. De misdaden van de Četnik's in Bosnië-Herzegovina en Kroatië waren volgens Tuđman een deel van deze politiek die de verlegging van de Servische westelijke grenzen ten doel had. Voor Tuđman was dat een bewijs voor het genocidale karakter van de Servische nationalistische Četnik-beweging, die daarom in geen geval alleen als reactie op de Ustaša-terreur gezien mocht worden.

In 1985 verscheen ook een zeer kritisch boek over het communistisch Joegoslavië, geschreven door de Britse journaliste en publiciste Nora Beloff.⁸⁶ Haar boek vormde een van de best beargumenteerde pogingen tot revisionisme van de Joegoslavische communistische geschiedschrijving. Zij rekende af met de historische mythes over de grote leider Tito en het heldhaftige communistische antifascistische verzet. Haar sympathie voor de Četnik beweging maakte haar tot mikpunt van critici die haar ervan

⁸⁵ Tuđman schreef uitgebreid over zijn ruzies met de communistische historici en zijn interpretaties daarover zijn zeer subjectief. Desondanks biedt zijn boek een interessant inzicht in de discussies over de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog, dit in de jaren tachtig plaats vonden. Zie: Franjo Tuđman, *Bespuć a povijesne zbiljnosti* (Zagreb, 1990).

⁸⁶ Nora Beloff, *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West* (London, 1985).

beschuldigen de geschiedenis van Joegoslavië door de bril van de Servische nationalistes te bekijken.⁸⁷ Volgens Beloff was Draža Mihailović een onbegrepen en door de Geallieerden verraaden verzetsstrijder. Maar de betekenis van haar boek was groot, want Beloff zette de toon voor een steeds grotere groep historici en regio-deskundigen die zeer kritisch over de communistische geschiedschrijving waren.

In hetzelfde jaar schreef de Servische historicus Mišo Leković het boek *Martovskin pregovori* (Maart-onderhandelingen), over de controversiële contacten tussen de communistische partizanen en de Duitse bezetters.⁸⁸ De communisten hebben altijd volgehouden dat zij met alle mogelijke middelen de buitenlandse bezetters hadden bestreden in tegenstelling tot de Četnik's die wel met de Duitsers hadden gecollaboreerd. Hoewel het gerucht ging dat ook de partizanen met de Duitsers over een staakt-het-vuren hebben onderhandeld, was dit thema doodgezwegen in de officiële communistische geschiedschrijving.⁸⁹ Leković roerde een politiek gevoelig thema aan en ontketende daarmee een verhitte maatschappelijke discussie over het communistische antifascistische verzet, dat door de communisten heilig was verklaard en de status van een ideologische dogma had.

Na 1985 werden de media overspoeld met debatten over de geschiedenis. Na bijna veertig jaar van communistische censuur kon men plotseling wél schrijven over tot voor kort gevoelige thema's uit de geschiedenis. Dat leidde tot een grote belangstelling onder de bevolking voor alles wat met vroeger te maken had, en vooral voor de jongste geschiedenis. Kritische analyses van het communistische tijdperk en de onthulling van tot voor kort streng bewaakte geheimen, zoals over het privé-leven van Tito, maakten historische onderwerpen tot een mediahype.⁹⁰ Maar ook thema's uit het precommunistische tijdperk die door de communisten als 'contrarevolutionair' en gevaarlijk werden beschouwd, kregen uitgebreid aandacht in de media. Hieronder vielen onder meer verhalen over de ideologen van de extreemnationalistische ideologieën en over de nationalistische leiders uit de Tweede Wereldoorlog. De Nederlandse Slavist Willem Vermeer verbaasde zich over de aandacht voor de geschiedenis in Joegoslavië in de jaren tachtig en constateerde dat het erop leek alsof daar het verleden belangrijker was geworden dan het heden: 'To an outsider, it is quite astonishing to see that the popular press in Yugoslavia

⁸⁷ Zie: b.v.: Ch. Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Courses and Consequences* (New York, 1995) 253.

⁸⁸ Zie: Mišo Leković, *Martovskin pregovori* (Belgrado, 1985).

⁸⁹ Pavlowich (1988) 129-157.

⁹⁰ Een goed voorbeeld hiervan is een historisch werk over het leven van Tito geschreven door de bekende historicus Vladimir Dedijer. Zijn boek, getiteld *Novi prilozci za biografiju Josipa Broza Tita* (Rijeka, 1981) was in een paar dagen uitverkocht.

is full of interviews with historians and similar people, evidently not because the public is really interested in what happened in the past, but because it is thought that past facts are somehow more important than present reality. (...) since the past is considered more important than the present, there is a tendency to treat reality not as something ethically neutral to be managed, but as something essentially undesirable to be changed back into a situation that is assumed to have existed at some selected period in the past and that is held to represent an ideal.(...)'⁹¹

Het verzet tegen deze geschiedschrijving kwam uit orthodoxe communistische kringen, en met name van de leiding van het Joegoslavische leger (JNA). Maar de afrekening met de communistische verleden van Joegoslavië bleef niet beperkt tot incidentele publicaties. Deze veranderingen brachten ook een andere tendens naar voren: de kritische geschiedschrijving die het mogelijk maakte dat veel controversiële thema's besproken konden worden, maakte ook de publicatie van nationalistisch getinte studies mogelijk. Het politieke klimaat veranderde en post-communistische nationalistische ideologieën werden geboren. In Kroatië begonnen de neo-nationalisten een nieuwe interpretatie over de rol van de NDH en Ante Pavelić in de Kroatische geschiedenis te formuleren. Zo werd de Ustaša beweging van Ante Pavelić door sommige intellectuelen en politici als een progressieve Kroatische nationale beweging afgeschilderd. In een interview in het weekblad 'Globus' verklaarde de conservatieve politicus Ivan Gabelica dat Pavelić de Kroatische George Washington was. De Kroatische publicist en historicus Zvonimir Kulundžić zei in een ander interview dat Pavelić een democraat was van het Britse type. De aansluiting van Pavelić bij Hitler en Mussolini zag Kulundžić als een politieke misrekening van Pavelić, die dacht dat het fascisme in heel Europa zou winnen.⁹²

Thomas schrijft dat nationalistische interpretaties van de geschiedenis ertoe leiden dat binnen elke etnische groep eigen waarheden ontstaan. Deze 'waarheden' kregen een belangrijke functie in de politieke strijd met de tegenpartij. Voordat de oorlog in Bosnië-Herzegovina uitbrak, probeerden de Servische nationalistische ideologen op grond van 'historische feiten' te bewijzen dat met de andere 'etnische groepen' daar niet viel samen te leven. Thomas verklaart deze tendens als volgt: 'Nationalist interpretations of history influence contemporary domestic and regional politics, which then leads to

⁹¹ Willem Vermeer, "Albanians and Serbs in Yugoslavia" in J.G. Siccamo en M. van den Heuvel (reds), *The Disintegration of Yugoslavia* (Amsterdam-Atlanta, 1992) 104.

⁹² Zie b.v. het interview met Zvonimir Kulundžić in het weekblad *Globus* (7 mei 1993). Hij werkte toen aan een studie onder de titel "Pavelić was geen fascist".

violent conflict. Selective and manipulative versions of history are then used to advance nationalist objectives of secession from the existing state. Similarly, nationalists usually seek to house their narrow concept of 'nation' within a state that is all-inclusive of their ethnic group and, in the same time, exclude other 'nations' from the state or reduce them to secondary status.'⁹³

Het communistische tijdperk naderde zijn einde, maar in plaats van naar de toekomst te kijken, zochten de post-communistische politici inspiratie in het verleden. De oude ideologische polarisaties werden weer actueel door de oprichting van politieke partijen die op de oude ideologische erfenis voortbouwden.

1.7 De ideologische achtergronden van extreemnationalistische bewegingen en politieke partijen

In 1991, op het hoogtepunt van de oorlog in Kroatië, werd een boek samengesteld door een groep Kroatische intellectuelen met bronnenmateriaal dat een overzicht moest geven van de ontwikkeling van de Groot-Servische nationalistische ideologie sinds de 19de eeuw.⁹⁴ De samenstellers van het boek zien *Načertanije* van Ilija Garašanin als het eerste belangrijke politieke programma voor de expansionistische politiek van Servië. Naast de *Načertanije* werd ook de tekst *Srbi svi i svuda* van Vuk Karadžić opnieuw gepubliceerd en gepresenteerd als de basis van het Servische taalkundige nationalisme. Ook de teksten die hebben betrekking op de bekende geheime organisatie *Ujedinjenje ili smrt* (Vereniging of Dood) werden in de bundel opgenomen.

Uiteraard staan in deze bundel ook minder bekende teksten, zoals de tekst *Do istrage naš e ili naš e*, (Tot jullie of onze uitroeiing), die door de Servische jurist en publicist Nikola Stojanović (1880-1965) werd geschreven en in 1902 in Zagreb werd gepubliceerd. Stojanović pleitte in deze tekst voor het opnemen van de Kroaten in het Servische volk: 'The Croats...are not and cannot be a separate nation, but they are on their way to becoming - Serbs. By taking Serbian as their national language, they have taken the most important step towards the unification. Also, the process of merging continues apart from the language. By reading every single Serbian book, any folk song, by singing any Serbian song, an atom of

⁹³ Thomas (1996) 16.

⁹⁴ Zie: Bože Ćović (red.), *Izvori velikosrpske agresije*, (Zagreb 1991). Philip Cohen, *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit*, (Texas, 1996). M. Grmek, M. Gjidara, N. Štimac, *Le nettoyage ethnique: Documents, historiques sur une idéologie serbe* (Paris, 1993).

fresh Serbian democratic culture is passing into their organism (...)This struggle must be fought until extermination, yours or ours. One party must succumb.’⁹⁵ Na de publicatie van Stojanović ’s artikel reageerden de Kroaten in Zagreb met verontwaardiging, en de leider van de Kroatische extreemnationalistische ‘Zuivere partij van Recht’ Juraj Frank organiseerde gesteund door Boedapest plunderingen van Servische huizen en winkels, die drie dagen en nachten hebben geduurd. Op de vierde dag kondigden de Hongaarse autoriteiten de staat van beleg af om een einde aan de onlusten te maken.

De belangstelling voor het Servische nationalisme heeft te maken met de grootschalige misdaden die tussen 1991-1995 in Kroatië en Bosnië-Herzegovina werden gepleegd. Men probeerde in de historische continuïteit van de Servische nationalistische ideologie een verklaring te vinden voor de moordpartijen op Kroaten en Bosniaken door het Servische leger en door verschillende paramilitaire groeperingen. De tekst van de historicus Vasa Čubrilović uit 1937 over de plannen voor de verdrijving van de Albanese bevolking uit Joegoslavië naar Albanië en Turkije, werd beschouwd als een consequentie van de Servische nationalistische ideologie. Čubrilović werd geïnspireerd door Hitler’s succesvolle verdrijving van de Joden en Stalin’s onderdrukking van ongewenste bevolkingsgroepen. Hij stelde voor om door systematische intimidatie en terreur het leven van de Albanese onmogelijk te maken zodat zij zouden vertrekken naar Albanië of Turkije. Zijn voorstel omvatte ook het inzetten van verschillende paramilitaire groepen, zoals Četnik’s, om in samenwerking met de regering gewelddadige acties te ondernemen tegen Albanese dorpen en wijken.

Eveneens opgenomen is het pamflet *Homogena Srbija* (Homogeen Servië), geschreven door Stevan Moljević een van de leiders van de Četnik-beweging in de Tweede Wereldoorlog. Dit korte programma omvatte gedetailleerde plannen voor de grenzen van de Servische staat die na de oorlog zou worden gesticht. Moljević ’s Groot-Servië zou ook delen van Kroatië, Bosnië-Herzegovina en Albanië omvatten. Na de vorming van deze Servische staat zou een federatieve statenband met Slovenië en Kroatië volgen. Dit programma wordt als bewijs gebruikt dat de Četnik-beweging tijdens de Tweede Wereldoorlog vocht voor een Groot-Servië en niet voor het koninkrijk Joegoslavië.

De grootste aandacht in het boek ging echter uit naar het Memorandum SANU, een onofficieel document dat in 1985 werd geschreven door vooraanstaande Servische academici als reactie op de politieke en economische crisis, die sinds de jaren zestig de Joegoslavische federatie teisterde. De samenstellers van *Izvori velikosrpske agresije* delen de mening van de meeste publicisten dat het

⁹⁵ Vertaald door Philip J. Cohen, *Serbia’s Secret War: Propaganda and Deceit of History*, (Texas A&M, 1996/1999) 4.

Memorandum SANU de grondslag vormde voor de nationalistische politiek van de Servische communisten onder leiding van Slobodan Milošević. Het bestaat uit twee thematische delen waarvan de eerste deel een algemene beschouwing bevat over de sociaal-economische, culturele en politieke crisis van het communistische Joegoslavië. De schuld voor het wanbeleid in Joegoslavië werd toegeschreven aan de communistische machthebbers. Het tweede thematische deel is gewijd aan de positie van Servië binnen de communistische federatie, zoals gedefinieerd in de Grondwet uit 1974. Het hoofdargument was dat het Servische volk daarin niet het recht op een eigen staat had gekregen. Servië zelf was administratief verdeeld in drie delen: Servië in engere zin, en de twee autonome provincie Vojvodina en Kosovo. De politieke stappen die uit deze analyse volgden waren erop gericht om Servië eerst administratief te herenigen door de status van de autonome provincies af te schaffen. Hoewel in het Memorandum SANU geen expliciet verband met de Servische nationale ideologie in de traditie van Garašanin of de ćetnik-beweging wordt gelegd, wordt de Servische politiek onder het leiderschap van Slobodan Milošević geplaatst in de traditie van het 19de eeuwse Servische nationalisme, omdat beide ten doel hadden de Servische bevolking (ook uit andere republieken) te verenigen in één staat.

Het is opmerkelijk dat sinds 1991 veel boeken zijn verschenen over de achtergronden van de Servische nationalistische ideologie, terwijl nergens op een systematische manier aandacht werd besteed aan de ideologische achtergronden van Kroatische extreemnationalistische bewegingen en politieke partijen.⁹⁶ Het Kroatische aandeel in het oorlogsgeweld werd meestal in verband gebracht met de Kroatische extreemnationalistische ideologie van Starčević en Frank. Terwijl Starčević als de grootste vijand voor de vorming van de Kroatische staat, de Habsburgse monarchie zag en waarschuwde voor samenwerking met Boedapest en Wenen, was Frank berucht om zijn anti-Servische houding. Hij deinsde er niet terug voor om met Boedapest samen te werken om de Kroatische Serven te intimideren. De ideologische erfenis van Frank werd voortgezet door de jurist Ante Pavelić (1899-1965), de oprichter van de Ustaša beweging. Pavelić ontvluchtte het koninkrijk Joegoslavië, nadat hij *in absentia* veroordeeld was voor het oproepen tot een gewapende opstand tegen het koninkrijk Joegoslavië. Hij vluchtte naar

Mussolini's Italië en richtte daar de terroristische groepering de Ustaš a's (Opstandelingen) op. Pavelić was ervan overtuigd dat de politieke toekomst van Kroatië in de handen van de Kroatische boeren lag en kreeg grote aanhang in Lika (Knin-krajina) en Hercegovina, waar de boerenbevolking er heel slecht aan toe was en waar de koninklijke politie de vrije hand had in het terroriseren van de niet-Servische bevolking. De inzet voor de arme en sociaal zwakke groepen leidde aanvankelijk tot zo'n verwarring over de ideologische achtergronden van de Ustaš a's, dat zelfs de Joegoslavische Communistische Partij dacht een nieuwe bondgenoot in de Ustaš a's te hebben gekregen.⁹⁷ Dat was een grote misvatting want de Ustaš a ideologie propageerde de vorming van een etnisch zuivere Groot-Kroatische staat. De Ustaš a regering begon een schrikbewind in 1941, met het 'Decreet voor de Verdediging van het Volk en de Staat', waarin stond dat iedereen die de vitale belangen van Kroatië schade toebracht, zich schuldig maakte aan hoogverraad: daarop stond de doodstraf.⁹⁸ In 'Het Decreet voor de Bescherming van het Arische Bloed', werden de Slavische Kroaten per uitzondering en met impliciete goedkeuring van Hitler tot het Arische ras gepromoveerd, en werd hen verboden met joden om te gaan. De Servische kwestie werd aangepakt in 'Het Decreet over Overgang van een Godsdienst tot een Andere'. De Serven werden gedefinieerd als 'Oosters-Grieks' en de katholieke priesters werden aangemoedigd de Serven tot het katholicisme te bekeren.⁹⁹ Na de restauratie van het politieke pluralisme in Kroatië in 1990, eisten enkele nieuwe politieke partijen de ideologische verwantschap op met de Partij van Recht, de Zuivere Partij van Recht en met de Ustaš a's. De winnaar van de verkiezingen in 1990 was de HDZ (Kroatische Democratische Gemeenschap), een neo-nationalistische partij, die één belangrijk doel had: het stichten van een onafhankelijke Kroatische staat. Alles wat dat in de weg stond werd ideologisch onaanvaardbaar geacht. De HDZ politiek was een combinatie van anti-Joegoslavische, anticommunistische en anti-Servische elementen.¹⁰⁰ In tegenstelling tot de Ustaš a's beschouwden de HDZ- ideologen de moslims uit

⁹⁶ Zie b.v.: Branimir Anzulović , *Heavenly Serbia*, (New York, 1999). Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing* (Texas A&M, 1996). Philip, J. Cohen, *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History* (Texas A&M , 1996/1999). TH. Cushman en S. Meš trović , *This Time we Knew: Western Resopnses to Genocide in Bosnia* (Texas A&M , 1996). Boze Ćović (red.), *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991. M. Grmek, M. Gjidara, N. Š timac, *Le nettoyage ethnique: Documents, historriques sur une idéologie serbe* (Parijs, 1993). Stjepan. Meš trović (red.), *Genocide After Emotion: The Postemotional Balkan War* (Londen, 1996). Michael Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* ,(Berkley, 1996).

⁹⁷ A. Đilas, *The Contested Country: Yugoslav Unity and Communist Revolution, 1919-1953* (Cambridge VS, 1991) 109-110.

⁹⁸ Z. Löwenthal (red.), *The Crimes of the Fascist Occupants and thier Collaborators against Jews in Yugoslavia* (Belgrado, 1957) 6.

⁹⁹ Ph.Cohen (Texas, 1996) 88-92..

¹⁰⁰ Zie b.v.: Franjo Tudjman, *Izabrana djela*, 3 vols. (Zagreb 1990).

Bosnie-Hercegovina niet meer als 'natuurlijke bondgenoten', maar als politieke tegenstanders op de weg naar een grote, onafhankelijke Kroatische staat.

II Theorieën over de desintegratie van Joegoslavië

Na het uitbreken van de oorlog in 1991, zijn er veel studies gepubliceerd over de achtergronden van de oorlog, waarin meestal de gebeurtenissen die tot de desintegratie van Joegoslavië hebben geleid worden gereconstrueerd. In de stapsgewijze beschrijving van het escalatieproces wordt een antwoord gezocht op de vraag naar de oorzaken van de desintegratie. In de meeste recente publicaties wordt vooral aandacht besteed aan de opvolgingskwestie na de dood van Tito, aan de economische crisis en tenslotte aan de crisis van het federale systeem, omdat zij de belangrijkste oorzaken van de desintegratie van Joegoslavië zijn. Daarnaast proberen auteurs een antwoord te vinden op de vraag naar verantwoordelijkheid voor de gewelddadige escalatie van het conflict: ligt die misschien bij de secessionistische politiek van Slovenië en Kroatië, die in 1991 besloten de Joegoslavische federatie te verlaten? Of was hun politiek slechts een reactie op de nationalistische Servische politiek van Slobodan Milošević, die vanaf 1987 de Servische bevolking in andere republieken heeft gemobiliseerd zogenaamd omdat hen te ‘redden’ van de genocide, die de anderen op hen zouden trachten te plegen?

Om de oorzaken van het geweld en met name de escalatie daarvan in Bosnië-Herzegovina te verklaren, is het noodzakelijk eerst de verschillende definities van het conflict te analyseren. Was het een historisch, etnisch, religieus, ideologisch, of een politiek conflict? Of was dit conflict een bevestiging van een in de jaren negentig ineens populaire theorie over een ‘botsing der civilisaties’ (clash of civilisations)?

2. 1 De opvolgingskwestie: Tito na Tito?

Het politieke leiderschap in de Joegoslavische federatie beruste meer dan drie decennia lang bij één persoon: Tito. Hij was de staatspresident, de federale premier en de bevelhebber van het leger. Hij vervulde al deze functies tot het einde van zijn leven, en hij werd door alle etnische groepen als onpartijdig geaccepteerd.¹⁰¹

Tito begon al in de jaren zestig zijn opvolging te regelen. Uiteindelijk werd besloten dat hij zou worden opgevolgd door een collectief: een achtkoppig Presidium, bestaand uit de vertegenwoordigers van de zes republieken en de twee autonome provincies. Maar later bleek dat er geen rekening mee was

¹⁰¹ Zie b.v.: P. Auty, *Tito: A Biography* (New York, 1970). N. Belloff, *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West since 1939* (Londen, 1985). V. Dedijer, *Novi prilozzi za biografiju Josipa Broza Tita* (Rijeka, 1981). M. Đilas, *Tito: The Story from the Inside* (New York, 1981). S. K. Pavlowich, *Tito, Yugoslavia's Great Dictator* (Londen, 1992). J. Ridley, *Tito: A Biography*, (Londen, 1994). R. West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia* (Cambridge, 1994).

gehouden dat een collectief presidium niet in staat zou zijn de federatie te redden, als het één-partij systeem niet meer zou bestaan. Het democratische centralisme was een belangrijke grondslag voor het oplossen van politieke problemen in het communistische Joegoslavië: als de partij een beslissing had genomen, diende die op alle niveaus te worden gevolgd.

De historicus Stevan Pavlowich is van mening dat Tito niet echt geïnteresseerd was in het regelen van zijn opvolging, want hij had al in de jaren zeventig een hele generatie bekwame politici uit de partij gezet. Pavlowich meent dat partijzuiveringen niet zo zeer te maken hadden met het wegzuiveren van 'nationalistische' en 'liberale' afwijkingen binnen de partij, maar vooral met Tito's opvolging: 'This was intended both to prevent a struggle for the succession, and anyone ever again wielding such power as he had - in order to keep his achievements and his memory intact and unique.'¹⁰²

De vraag wat met de communistische Joegoslavische federatie zou gebeuren na de dood van Josip Broz Tito was ook van groot belang voor de Europese veiligheid. In de jaren zeventig verschenen de eerste scenario's over de toekomst van de Joegoslavië na de dood van Tito.¹⁰³ Daarin werd vooral gewaarschuwd voor het einde van de Joegoslavische neutraliteit. Tot de doemscenario's behoorden de destabilisering van de regio, een Sovjet expansie naar het zuidoosten van Europa, en etnische spanningen: 'The scenario could be grim: Tito successors are unable to impose their will on the feuding republics; nationalism, the historic bane of the Balkans explodes with the new strength, fueled by Kosovo Albanian irredentists and the Croat clamor for more autonomy; the TDF (Territoriale Verdediging, N. Tromp), the pride of Yugoslavia's military planners, splits up along national lines; armed bands of Ustashi and Cominformist Soviet agents cross the borders, spreading terror and chaos.'¹⁰⁴

De Duitse publicist en Joegoslavië kenner Carl Gustaf Ströhm wees erop dat radicale Kroatische en Servische nationalistische emigranten op de kans wachten om het communistische systeem omver te werpen. Jarenlang woedde in het buitenland een ondergrondse oorlog tussen de Joegoslavische geheime dienst (UDBA) en deze groepen. Men veronderstelde dat na de dood van Tito, het communistische Joegoslavië zou desintegreren langs etnische breuklijnen en dat het de deur zou openen voor de terugkeer van politieke emigranten met zeer radicale denkbeelden.¹⁰⁵

In Europese diplomatieke kringen werd tijdens de Koude Oorlog veel aandacht en energie besteed aan het behoud van de status-quo. Elke toenadering tussen de Sovjet Unie en Joegoslavië kon het precaire

¹⁰² Pavlowich (1988) 26.

¹⁰³ Zie b.v.: Carl Gustaf Ströhm, *Ohne Tito: Kann Jugoslawien überleben?* (Graz-Wien-Köln, 1976). Andrew Borowiets, *Yugoslavia after Tito* (New York, 1977). Gavril Ra'anen, *Yugoslavia after Tito: Scenarios and Implications* (Boulder, 1977). Slobodan Stanković, *Tito's Erbe: Die Hypothek der alten Richtungskämpfe ideologischer und nationaler Fraktionen* (München, 1981) en van dezelfde auteur *The End of Tito Era: Yugoslavia's Dilemma's* (Stanford, 1981).

¹⁰⁴ Borowiec (1977) 103.

machtsevenwicht in Europa verstoren. Maar anders dan de meeste doemscenario's voorspelden, werd Joegoslavië niet een prooi van de Sovjet expansiedrift. De desintegratie van Joegoslavië voltrok zich pas nadat het communistische systeem in Europa in 1989 was ingestort, waarna, in 1991, ook de Sovjet Unie uiteen viel.¹⁰⁶

Na 1980 probeerden de Joegoslavische politieke elites Tito's erfenis in stand te houden onder het motto 'Tito na Tito'.¹⁰⁷ Het faillissement van de communistische ideologie, de economische malaise, en de sociale en etnische spanningen leidden er echter toe dat de communistische elites in de republieken zich steeds meer distantieerden van Tito en zijn politieke erfenis. In verschillende republieken werd gezocht naar een nieuwe 'sterke man'. Want Joegoslaven kenden in het verleden geen politiek systeem dat niet steunde op een sterke leider. Dat wordt meestal verklaard uit de patriarchale tradities van de regio, waar democratische politieke instituties onderontwikkeld bleven en alle politieke systemen in het verleden op de macht en het gezag van een sterke leider berustten. De Servische geograaf en antropoloog Jovan Cvijić verklaart de tendens tot onderwerping van de bevolking van de Balkan aan het boven hen gestelde gezag, uit de langdurige overheersing, die hen om te kunnen overleven, tot een uiterste vorm van aanpassing dwong.¹⁰⁸ Hoe paradoxaal het ook klinkt, het communistisch systeem was ondanks zijn tekortkomingen en zijn repressieve karakter, het meest liberale politieke systeem in de geschiedenis van de Zuidslavische volkeren. Iedereen die zich aan de spelregels hield kon lid van de communistische partij worden en vanuit die positie maatschappelijk carrière maken. Maar ook het communistische systeem berustte op het sterke leiderschap van één persoon, Tito. Achteraf bleek dat het systeem niet kon overleven zonder een nieuwe sterke man. Van Slobodan Milošević wordt wel eens gezegd dat hij de enige politicus in het voormalige Joegoslavië was, die had begrepen dat Tito dood was en die de nieuwe Tito wilde worden. Maar hij werd niet geaccepteerd door de niet-Servische volkeren, noch door de Servische liberale intelligentsia en de liberale communisten. Hij had zijn macht in Servië te danken aan de Serven uit de andere republieken, met name uit Kosovo en Kroatië.

Na de dood van Tito beloofde de nieuwe generatie communistische leiders nooit van zijn 'weg af te dwalen'. Maar door de opkomst van het nationalisme in de Joegoslavische republieken eind jaren tachtig werd Tito's naam echter steeds vaker in negatieve zin gebruikt. In de Kroatische post-communistische historiografie wordt hij meestal beschreven als een tiran die de communistische ideologie

¹⁰⁵ "Für jede ausländische macht, die an einer Desintegration des jugoslawischen Systems interessiert ist, stellt dieser Untergrundkrieg im kroatischen und serbischen Exil einen günstigen Ansatzpunkt dar." in Ströhm (1976) 295.

¹⁰⁶ Zie: A. Lynch en R. Lukić, *Europe from the Balkans to the Urals, De Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union* (Oxford, 1996).

¹⁰⁷ L. Sekelj, *Yugoslavia: The Process of Disintegration* (Boulder, 1993) 145.

¹⁰⁸ Wayne Vuchinich, "Some Aspects of the Ottoman legacy", in Charles en Barbara Jelavich (reds.), *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century* (Berkeley- Los Angeles, 1963) 89.

als een effectief repressiemiddel heeft gebruikt om de Zuidslavische volkeren, en zeker de Kroaten, tegen hun zin bij elkaar te houden. In de post-communistische Servische historiografie wordt Tito verantwoordelijk gesteld voor de opsplitsing van Servië in drie (administratieve) eenheden: Servië en de autonome provincies Vojvodina en Kosovo. Omdat hij een sterk Joegoslavië alleen mogelijk achtte als Servië zwak was.

De bloedige desintegratie van Joegoslavië hernieuwde de belangstelling voor het tijdperk van Tito. In 1994 schreef de Britse publicist Jasper Ridley een biografie van Tito waarin zijn rol werd opgewaardeerd. Ridley vermeldt dat Tito al lang twijfels had over de toekomst van de Joegoslavische federatie; al twee jaar voor zijn dood zou hij hebben verklaard dat Joegoslavië niet meer bestond. Ridley meent dat Tito minder onpopulair is in het post-communistische Kroatië dan in het post-communistische Servië. De Kroatische president Franjo Tudjman toonde altijd respect voor Tito, die hij prees voor o.a. de vorming van een federaal Joegoslavië in de jaren zeventig, dat voor Kroatië zeer gunstig was. In een andere biografie over Tito beschrijft de Britse historicus en Joegoslavië kenner Richard West hoe aan de vooravond van de oorlog in Bosnië-Herzegovina de bewoners van Bosnië tijdens straatoptochten in Sarajevo en Mostar Tito's portret droegen en zijn naam riepen. Voor veel bewoners van de etnisch gemengde gebieden waar de herinnering aan het etnisch geweld uit de Tweede Wereldoorlog nog niet was vervaagd, waren Tito en zijn Joegoslavië een garantie voor vrede.¹⁰⁹

2.2 De economische crisis

In 1993 verscheen een van de eerste boeken waarin de escalatie van de desintegratie van Joegoslavië werd beschreven als het gevolg van economische, politieke en etnische spanningen¹¹⁰. Branka Magaš, een Britse publiciste van de Kroatische afkomst, was aanvankelijk geïnteresseerd in de richting waarin het Joegoslavische socialisme en het 'arbeiders zelfbestuur' zich in de jaren tachtig zouden ontwikkelen. Maar al snel realiseerde zij zich dat niet alleen het Joegoslavische socialistische systeem in gevaar was, maar ook voortbestaan van de staat zelf.¹¹¹ Begin jaren tachtig, vlak na Tito's dood, begon zich een diepe economische crisis in Joegoslavië af te tekenen. De communistische machthebbers probeerden die crisis het hoofd te bieden met een reeks economische maatregelen. In 1982 werd een *Lange-termijn Programma voor Economische Stabilisering en Ontwikkeling* ingevoerd. De belangrijkste maatregelen daarin betroffen

¹⁰⁹ West (1995) 392.

¹¹⁰ B. Magaš, *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-Up 1980-92* (London, 1993). L. Sekelj, *Yugoslavia: The Process of Disintegration*, (Boulder, 1993). L. Cohen, *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia* (Boulder-Oxford, 1993).

¹¹¹ Magaš (1993) Introduction.

grootschalige bezuinigingen in alle segmenten van de maatschappij. De Joegoslavische economen vonden echter dat de crisis structureel was en niet kon worden opgelost door de voorgestelde economische aanpassingen. De industrie was afhankelijk van geïmporteerde grondstoffen en technologie, en de voorzieningen voor landbouw, vervoer en energie werden systematisch verwaarloosd. De buitenlandse schulden bleven stijgen ondanks strenge bezuinigingsmaatregelen: 'In 1983 alone \$900 million were added to the country's \$20 billion foreign debt. To service this debt, and in order to be able to borrow more, the government has been cutting down imports and stepping up exports 'at all costs'. Import reductions have in turn produced a great shortage of essential materials. The result has been great industrial stagnation: depending on the branch, only between 30 per cent and 60 per cent of industrial capacity is at present being utilized. This means that enterprises are increasingly operating at loss(...)'¹¹²

De buitenlandse deskundigen die de crisis in Joegoslavië als een economische crisis beschouwden, meenden dat die crisis het gevolg van de oliecrisis die begin jaren tachtig alle ontwikkelingslanden had getroffen. De Amerikaanse financiële expert Martin d'Andrea vond dat de Joegoslavische economie zich niet goed had aangepast aan de gevolgen van de oliecrisis. Susan Woodward meende echter dat het meest liberale communistische land nooit een succesvolle overgang naar de markteconomie kon maken, juist als gevolg van interne economische ontwikkelingen en de buitenlandse monetaire politiek ten tijde van de globale schuldencrisis. De internationale financiële crisis leidde volgens haar tot de economische crisis in Joegoslavië, die tot gevolg had dat de federale regering niet meer goed kon functioneren; en dat leidde vervolgens tot de ineenstorting van het sociaal-politieke systeem. De mislukking van het hervormingsproces in de jaren tachtig schrijft Woodward toe aan de internationale monetaire organisaties die geen rekening hielden met de politieke consequenties van hun beleid, en die steeds nieuwe eisen aan de Joegoslavische regering stelden. De Joegoslavische socioloog Laslo Sekelj signaleert dat de Joegoslavische crisis heel lang alleen als een economische crisis werd beschouwd, die door een 'stabiliseringspolitiek' van de federale regering moest worden opgelost. De Joegoslavische deskundigen zagen de economie als een deel van het probleem. Het grootste probleem was volgens hen de uitvoering van de stabiliseringsprogramma's op het niveau van republieken. Sekelj meent dat aan het begin van de jaren tachtig de economische desintegratie van de federatie al was begonnen als gevolg van de 'consensus economie', waardoor er zes 'nationale economieën' waren ontstaan.

De nadruk van de communistische leiders op de economische aspecten van de crisis leidde tot een langdurige onderschatting van de politieke consequenties ervan. Jovan Mirić, hoogleraar politicologie aan de universiteit van Zagreb, wees als eerste op het politieke karakter ervan. De oorzaken van de

¹¹² Ibid., 95.

economische crisis moesten volgens hem gezocht worden in de administratieve regels en de politieke controle over de economie, die informeel gebeurde en niet juridisch was geregeld. De inmenging van de politiek in de economie was m.a.w. anoniem en ongrijpbaar; niemand was er verantwoordelijk voor.¹¹³ Deze politisering van economie had de zogenaamde 'politieke investeringen' tot gevolg, een ironisch eufemisme voor de bouw van grote industriële conglomeraten in economisch onderontwikkelde regio's. Ze werden gebouwd op grond van politieke overwegingen en niet van economische calculaties, en ze leden enorme verliezen.¹¹⁴

De economische en sociale crisis speelde zich ook op andere niveaus af. Er bestond sinds de oprichting van de Joegoslavische staat in 1918 een grote economische ongelijkheid tussen de verschillende Joegoslavische regio's. Slovenië en Kroatië hadden al een industrieel apparaat, terwijl in Macedonië en Kosovo nog feodale toestanden heersten. Deze economische ongelijkheid bleef voortbestaan tijdens het communisme, en kreeg daarbij een etnische dimensie, want de distributie van de economische bronnen in de federatie werd per republiek bekeken. Kosovo en Macedonië golden als onderontwikkelde regio's, en Slovenië en Kroatië golden als rijke en ontwikkelde regio's. Simmie en Dekleva komen tot de conclusie dat de oorlog het gevolg was van 'economic wars between the richer northern republics and the poorer southern ones.'¹¹⁵ Slovenië was volgens sommige berekeningen 7.5 maal zo rijk als Kosovo.

Een interessante invalshoek over het belang van de economie in de desintegratie van de Joegoslavische federatie, bood de econome Milica Zarkovic Bookman¹¹⁶. Zij onderzocht het verband tussen economische stagnatie en nationalisme, in het voormalig Joegoslavië. In het algemeen wordt aangenomen dat nationalisme aan kracht verliest door modernisering van de maatschappij, en omgekeerd, dat het sterker wordt als de economische situatie verslechtert. De gevolgen van de economische crisis voor de bevolking van Joegoslavië leidden volgens sommigen tot de desintegratie van Joegoslavië. De levensstandaard daalde: medio jaren tachtig kon slechts 16% van de Joegoslavische huishoudens leven van het maandelijkse inkomen, en in 1987 was dat gedaald tot 5%. De bevolking had geen vertrouwen meer in de communistische leiders. Het communisme had aan het eind jaren tachtig elk krediet verloren en werd alleen nog geassocieerd met corruptie, nepotisme en incompetentie. Steven Burg wees erop dat populistische bewegingen en politieke demagogen de economische crisis gebruikten om politieke steun onder de bevolking te winnen, door snelle en radicale oplossingen voor complexe sociaal-economische problemen te beloven.

¹¹³ Sekelj (1993) 160-162.

¹¹⁴ Zie b.v.: Marius Broekmeyer, *Joegoslavië in crisis* (Den Haag, 1985).

¹¹⁵ J. Simmie en J. Dekleva, *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management?* (Londen, 1991) xvii.

¹¹⁶ M. Zarkovic Bookman, *Economic Decline and Nationalism in the Balkans* (Londen, 1994).

Ook Zarkovic Bookman ziet duidelijk verband tussen de economische achterstand en de opkomst van het nationalisme, en de daarmee gepaard gaande eisen tot afscheiding uit multi-etnische gemeenschappen.¹¹⁷ Zij bouwde haar analyse op de theorieën van auteurs als Karl Deutsch en Samuel Huntington¹¹⁸, die beweren dat door modernisering de kans op assimilatie groter wordt, en daardoor de kans op etnische conflicten kleiner. Modernisering verbetert ook het beschavings- en opleidingsniveau in een maatschappij. Hierdoor gaan mensen zich meer als leden van de civiele maatschappij beschouwen en zich minder identificeren met hun etnische afkomst. De tegenovergestelde opvatting luidt dat modernisering de concurrentie tussen de verschillende volkeren bevordert en dat juist daardoor etnische groepen zich ten opzichte van anderen willen onderscheiden. Andere deskundigen, zoals b.v. Immanuel Wallerstein¹¹⁹, zijn van mening dat juist de rijkere regio's meer geneigd zijn extreme eisen, zoals afscheiding, te stellen. In het geval van Joegoslavië worden beide opvattingen bevestigd. De eisen voor afscheiding van de federatie kwamen het eerst uit Kosovo, de minst ontwikkelde regio in Joegoslavië. Maar aan het eind van de jaren tachtig was het juist de rijkste Joegoslavische republiek, Slovenië, die economische argumenten gebruikte ter legitimering van de afscheiding van Joegoslavië. De Sloveense econoom Joze Mencinger noemde de argumenten over de economische uitbuiting van rijke noordelijke republieken in Joegoslavië 'economische demagogie'¹²⁰, die gebruikt werd voor politieke doeleinden om de afscheiding van de federatie te legitimeren. Want het betreffende kleine Slovenië, de economisch meest ontwikkelde regio van Joegoslavië, profiteerde van de grote Joegoslavische afzetmarkt. De klachten van Slovenië aan het eind van de jaren tachtig hadden betrekking op de uitvoering van het federale economische beleid.

De laatste hoop voor economisch herstel werd gevestigd op de 'shok-therapie' van de laatste Joegoslavische federale premier Ante Marković. Marković begon in 1989 met een ambitieus programma om de verstoorde economisch-monetaire verhoudingen in de federatie te herstellen. Hij werd echter voortdurend gedwarsboemd door de republikeinse leiders in Slovenië en Kroatië die weigerden de douane- en belastinginkomsten in de federale kassa te storten. Servië werkte ook al niet mee aan de hervormingen op het niveau van federatie. Zonder autorisatie van de federale regering of de Centrale bank, liet de Servische president Slobodan Milošević in december 1990, net vóór de eerste meer-partijen verkiezingen in Servië, voor \$ 1,7 miljard dinars drukken. Daarmee won hij de verkiezingen in Servië,

¹¹⁷ "the greater the underdevelopment, deterioration and stagnation of regional economy, the greater the efforts of the ethnic group to differentiate itself from the union." in Zarkovic Bookman (1994) 8.

¹¹⁸ Zie: K. Deutsch, *Nationalism and Its Alternatives* (New York, 1969). S. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, (New Haven, 1968). Geciteerd in Zarkovic Bookman (1994) 8.

¹¹⁹ Zie: I. Wallerstein, *Africa: The Politics of Independence*, (New York 1961). Geciteerd in Žarković Bookman (1994) 8.

¹²⁰ Zie: J. Mencinger, "Costs and Benefits of Secession" in D. Fink-Hafner en J. Robbins, *Making a New Nation: The Formation of Slovenia* (Dorchester 1997).

maar de monetaire gevolgen voor de rest van de federatie waren enorm. De federale regering verloor elke geloofwaardigheid, en Slovenië en Kroatië zagen het als bevestiging dat van de juistheid van een onafhankelijkheidsverklaring.

2.3 De crisis van het federale systeem

Naast de opvolgingskwesitie en de economische crisis, wordt in de literatuur over de desintegratie van Joegoslavië veel aandacht besteed aan de crisis van het federale systeem. Een van de paradoxen van de Joegoslavische maatschappij was dat in de officiële communistische ideologie het nationalisme als ideologisch gevaarlijk en maatschappelijk onaanvaardbaar werd beschreven, terwijl tegelijk etnische criteria als uitgangspunt waren gebruikt voor de vorming van het Joegoslavische federale systeem. Sabrina Ramet analyseerde de desintegratie van de Joegoslavische staat door de 'balance of power' theorie uit de internationale betrekkingen erop toe te passen.¹²¹ De betrekkingen tussen de republieken en de federatie waren vastgelegd in de Joegoslavische Grondwet. De laatste Grondwet uit 1974 voorzag in decentralisatie van de federatie. De republieken kregen meer zelfstandigheid en konden voor hun eigen belangen opkomen. Tegelijkertijd hadden zij minder belang bij het sluiten van compromissen met de anderen, en de verhoudingen tussen de republieken veranderden in 'combatative federalism'.¹²² Hoewel etnische spanningen in het verleden ook regelmatig voorkwamen, kwam het volgens Ramet nooit tot uitbarstingen binnen het federale systeem, zolang de autoriteit van de communistische partij onaangetast bleef. Tot zijn dood, trad Tito regelmatig op de als ultieme arbiter in geschillen tussen de republieken.

In veel boeken over de crisis van de jaren tachtig wordt beschreven hoe de communistische ideologie in Joegoslavië al vóór de omwentelingen in Oost-Europa failliet ging. De communistische partij werd als gevolg van de Grondwet van 1974 opgesplitst in nationale communistische partijen, die veranderingen in het federale systeem eisten. Het conflict tussen de Joegoslavische republieken werd aan het eind jaren tachtig en begin jaren negentig vooral gezien als een conflict tussen het centrum en de ongehoorzame republieken. Koen Koch beschrijft de machtsstrijd als een botsing tussen 'conflicting visions of state and society' en onderscheidt daarin de volgende tegenstellingen: 'centralisatie vs decentralisatie' ('federatie vs confederatie'), 'democratie vs communisme', 'pluralisme vs nationalisme'.¹²³ Koch onderstreept de analyse van Milovan Đilas, die de strijd in de jaren tachtig zag als

¹²¹ Zie: Sabrina P. Ramet, *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991* (Bloomington 1992).

¹²² Sekelj (1993) 247.

¹²³ Koen Koch,, "Conflicting visions of State and Society in Present-day Yugoslavia" in M. van den Heuvel en G. J. Siccamo, *The Disintegration of Yugoslavia* (Amsterdam-Atlanta 1992) 189.

een conflict tussen de republikeinse nationale elites, die het nationalisme als 'techniek voor overheersing' gebruikten.¹²⁴ Ramet onderscheidt de 'nationaal-liberalen' (Slovenië en Kroatië), en 'de conservatieve anti-hervormers' (Servië en Montenegro). De 'nationaal-liberale' hervormers pleitten voor meer autonomie voor de republieken en voor verdere decentralisatie; de 'conservatieve anti-hervormers' wilden de federatie juist centraliseren. De Servische voorkeur voor centralisatie van de federatie stond daarmee pal tegenover de Sloveense en de Kroatische eis tot de verdere decentralisatie. Daarnaast presenteerden Slovenië en Kroatië zich als voorvechters van democratische veranderingen, terwijl Servië en Montenegro niet bereid waren het communisme af te zweren.

Toen in 1990 in Slovenië en Kroatië de nationalistische partijen aan de macht kwamen, begon volgens Robert Hayden een periode van 'constitutioneel nationalisme', dat gekenmerkt werd door een nieuwe republikeinse grondwet en een juridisch systeem, die de overheersing van de grootste etnische groep moesten waarborgen.¹²⁵ De andere etnische groepen werden tot etnische minderheid verklaard en dat riep hevige reacties op: niemand wilde tot een minderheid behoren. De nieuwe politieke elites in Slovenië en Kroatië pasten het principe van 'totale nationale soevereiniteit' toe, door het recht op zelfbeschikking op te eisen. Dat leidde uiteindelijk tot hun afscheiding van Joegoslavië.¹²⁶

In de laatste fase van het conflict voordat het een gewelddadige wending kreeg, werd er strijd gevoerd over de betekenis van de term 'zelfbeschikking'. In de communistische visie van het federale systeem had elk volk recht op zelfbeschikking met inbegrip van het recht op afscheiding, onder de voorwaarde dat de andere constitutionele volkeren daarmee zouden instemmen. Slovenië en Kroatië ontleenden de legitimiteit en legaliteit van hun besluit aan de resultaten van het referendum dat daarvoor was gehouden. Ze kregen daarop echter geen positieve reactie van de andere volkeren, noch van de federale regering, die de onafhankelijkheid van deze republieken illegaal verklaarde.¹²⁷ De Kroatische regering had er geen problemen mee dat de Servische bevolking in Kroatië het referendum had geboycot. Kroatië vond dat het recht tot zelfbeschikking toegepast moest worden op de republieken binnen de bestaande grenzen, ook vaak de communistische grenzen genoemd. Maar dit meningsverschil was echter onbelangrijk voor de uitkomst van de crisis, want ongeacht of het ging om de zelfbeschikking van volkeren of van republieken, betekende de uitkomst in beide gevallen het einde van de Joegoslavische federatie.¹²⁸ Een democratisch Joegoslavië behoorde al in 1991 niet meer tot de realistische mogelijkheden. De Italiaanse minister van buitenlandse zaken, Gianni de Michelis, zei in 1991 dat

¹²⁴ Ibid., 200.

¹²⁵ Zie: R. Hayden, "Constitutional Nationalism in the Former Yugoslav Republics" *Slavic Review* (51) 654-673.

¹²⁶ Ibid., 665.

¹²⁷ Samary (1995) 75.

¹²⁸ Zie: V. Gligorov, *Why Do Countries Break Up: The Yugoslav Case* (Uppsala 1994).

‘According to its present constitutional structure, Yugoslavia could be either united but undemocratic, or democratic - but in pieces.’¹²⁹

Ondanks zijn retoriek bleek de Servische president Miloš ević echter van plan het recht tot zelfbeschikking van volkeren alleen op de Servische bevolking toe te passen. De Servische bevolking in Kroatië, Bosnië-Herzegovina en Macedonië zou in zijn opvatting de kans moeten hebben om zich uit te spreken over de desintegratie van de Joegoslavische staat en te beslissen of zij in Joegoslavië wilden blijven. Hij heeft nooit uitgelegd waarom hij niet bereid was de rechten die hij voor de Servische minderheden in de andere republieken opeiste, ook te verlenen aan de Kosovaren in Kosovo, de moslims in Sand‘ak en de Hongaren in Vojvodina. De oorlogen in Kroatië en Bosnië-Herzegovina werden gevochten o.a. omdat de Servische bevolking daar Servische ‘autonome gebieden’ instelde: Kroatië en Bosnië-Herzegovina mochten volgens de Servische nationalistische politici wel onafhankelijk worden, maar dan zonder gebieden die zij als Servisch beschouwden.

De Kroatische politici volgden het Servisch voorbeeld, en in 1992 werd het Kroatische ‘autonome gebied’ Herceg-Bosna uitgeroepen, met de bedoeling het later in Kroatië te integreren.

¹²⁹

Sekelj (1992) 245.

2.4 De vraag naar de verantwoordelijkheid voor de desintegratie van Joegoslavië

De machtsstrijd tussen de verschillende Joegoslavische republieken tussen 1990 en 1992, werd op de voet gevolgd door buitenlandse journalisten, diplomaten en politici. De officiële politiek van de EU was dat Joegoslavië gered moest worden. Toen dat niet lukte laaide een discussie op over de verantwoordelijkheid voor de desintegratie van Joegoslavië. De Servische president Slobodan Milošević heeft altijd beweerd voor het behoud van Joegoslavië te zijn, was; maar hij wordt meestal als hoofdschuldige voor de desintegratie van Joegoslavië gezien. In Europese politieke kringen werd Milošević dan ook aanvankelijk beschouwd als voorvechter voor het behoud van Joegoslavië, en het beleid van Europa in 1991 was juist daarop gericht. Dat beleid veranderde na de mislukte Haagse conferentie in het najaar van 1991, waar een Concept Voorstel voor een Joegoslavische con-federatie aan de republikeinse leiders werd voorgelegd. De republieken zouden een grote mate van autonomie krijgen en samen een confederatie vormen; de nationale minderheden in elke republiek zouden een hoge mate van zelfbestuur krijgen. Milošević -als enige - wees het voorstel af, omdat hij niet bereid was een uitgebreide autonomie aan de Albanen in Kosovo te geven.¹³⁰ Om die reden wordt Milošević als de hoofdschuldige voor de gewelddadige desintegratie van Joegoslavië beschouwd; en ook omdat hij als eerste Joegoslavische politicus de nationalistische retoriek had geïntroduceerd. De hoofdlijnen van de Servische politiek onder Milošević waren gebaseerd op het zgn. Memorandum SANU, een programmatisch document, in 1986 opgesteld door vooraanstaande leden van de Servische Academie van Wetenschappen en Kunsten. Volgens hen was de Grondwet van 1974 de oorzaak van veel problemen in de Joegoslavische maatschappij, en in het bijzonder die van het Servische volk. Zij gaven de schuld voor de crisis aan de politieke en economische overheersing van Slovenië en Kroatië in het communistische Joegoslavië, omdat zij al tijdens het bewind van Tito en zijn rechterhand, de Sloveen Edvard Kardelj, samen een soort anti-Servische coalitie hadden gevormd. Maar de zwaarste beschuldigingen hadden betrekking op de federale politiek in Kosovo: 'Everyone in this country who is not indifferent has long ago realized that the genocide in Kosovo cannot be combated without deep social (...) changes in the whole country. These changes are unimaginable without changes likewise in the relationship between the Autonomous Provinces and the Republic of Serbia (...). Genocide cannot be prevented by the (...) gradual surrender of Kosovo and Metohija - to Albania: the unsigned capitulation which leads to a politics of national treason.'¹³¹

Het woord 'genocide' was gevallen. Daarmee werd gesuggereerd dat ook het bestaan van de

¹³⁰ Little en Silber (1995) 213.

¹³¹ Magaš (1993) 49.

Servische bevolking in Kroatië werd bedreigd. Daardoor werden herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, en dat had vergaande gevolgen voor de relaties tussen de Servische en de niet-Servische volkeren in Joegoslavië. De suggestie van een geplande anti-Servische politiek en de dreiging van genocide leidde bij het Servische volk tot een soort existentiële crisis. Als resultaat van deze ‘bedreigingspropaganda’ werden arme en rijke Serven, communisten en niet-communisten, gelovigen en niet-gelovigen, politieke bondgenoten in een brede nationale beweging.¹³²

Hoewel Milošević beweerde voor het behoud van Joegoslavië te zijn wees hij alle voorstellen voor een hervorming van de Joegoslavische federatie af: het Sloveens-Kroatisch voorstel voor een confederatie; het Izetbegović-Gligorov voorstel, en tenslotte het voorstel van Lord Carrington uit oktober 1991. Na de afwijzing van het laatste voorstel kon de internationale gemeenschap niet veel meer doen om Joegoslavië te redden. Slovenië en Kroatië werden kort daarna door de EU-landen erkend als onafhankelijke staten.

Robert Hayden en Susan Woodward ontkennen de negatieve invloeden van het Servische nationalisme niet, maar vinden niet dat Milošević de meeste schuld voor de desintegratie van Joegoslavië draagt. Zij achten Slovenië mede schuldig. De politicoloog Phil Nel (1994) vindt dat de Kroatische politiek onder Franjo Tudjman de grootste boosdoener was, want die leidde tot de opstand van de Kroatische Serven tegen de nieuwe Kroatische regering, in augustus 1990.¹³³

Hoewel de Kroatische politiek onder Tudjman veel kritiek kreeg, wordt het Kroatische aandeel in de schuld meestal niet op één lijn gesteld met het Servische. De fouten die de Kroatische regering heeft gemaakt hadden betrekking op de behandeling van de Servische bevolking in Kroatië na de verkiezingen in 1990. De nieuwe Kroatische politieke elite deed niet veel om de overeenkomsten tussen de eisen voor onafhankelijkheid in 1990 en de onafhankelijke Kroatische Ustaša-staat (NDH) uit 1941, te ontzenuwen. Tudjman heeft het Ustaša verleden nooit onvoorwaardelijk veroordeeld. Hij maakte dat zelfs erger door te verklaren dat de Ustaša beweging met zijn fascisme en etnische zuiveringen weliswaar verwerpelijk was, maar dat de onafhankelijkheid van Kroatië in de periode tussen 1941 en 1945 een waardevolle historische verworvenheid was geweest.

In de nieuwe Kroatische grondwet die in 1990 was aangenomen, werd de Servische bevolking daarin als ‘nationale minderheid’ gedefinieerd. Er kwam geen nieuwe wettelijke regeling voor de rechten van de Servische bevolking, terwijl zij in 11 gemeentes een absolute meerderheid vormden en bijna 12% van de Kroatische bevolking uitmaakten. Onder de Serven leidde dit tot steeds grotere onzekerheid en

¹³² Zie: Z. Tomac, “Oživotvorenje memorandumskih ciljeva” in B. Čović, *Izvori velikosrpske agresije*, (Zagreb, 1991).

tenslotte tot verzet tegen de nieuwe Kroatische regering. De Kroatische Serven stemden in 1990 in meerderheid op de hervormingsgezinde communisten, de SDP (Partij van de Democratische Veranderingen). Maar na de nederlaag van deze partij begonnen zij steeds meer te voelen voor de Servische nationalistische partijen. Met goedkeuring van Slobodan Milošević verklaarden de Kroatische Serven in 1991 een reeks gebieden tot 'Servische Autonome Gebieden', die vervolgens werden afgesloten voor de Kroatische autoriteiten.

Voor het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina wordt vaak de internationale gemeenschap verantwoordelijk gesteld, omdat zij te snel tot erkenning zouden zijn overgegaan. Dit valt echter moeilijk te bewijzen. Na de onafhankelijkheidsverklaringen van Slovenië en Kroatië kon de bevolking van Bosnië niet worden achtergelaten in een door Servië gedomineerd Joegoslavië. Als de EU Bosnië-Herzegovina niet had erkend, zouden daar bovendien twee etnische groepen (de Kroaten en de Moslims) in opstand zijn gekomen. Maar toen Bosnië-Herzegovina wel werd erkend kwamen de Bosnische Serven in opstand. De politieke leiders van de Bosnische Serven hadden voor april 1992 meermalen gedreigd dat zij niet in één staat wensten te leven waarin de moslims samen met de Kroaten een meerderheid in het parlement vormden en de Serven altijd konden overstemmen.¹³⁴ De Bosnische Serven hadden dan ook al in september 1991 een reeks 'Servische Autonome Gebieden' in Bosnië-Herzegovina gevormd, als voorbereiding voor een territoriale verdeling van Bosnië-Herzegovina. In januari 1992 werden deze gebieden uitgeroepen tot de Servische Republiek Bosnië-Herzegovina (Republika Srpska). Dat was een provocatie die de etnische tegenstellingen verscherpte.¹³⁵ Daarna hebben de Bosnische Serven het referendum over de onafhankelijkheid van Bosnië-Herzegovina geboycot. Zij wilden dat de Republika Srpska zich zou aansluiten bij de nieuwe Joegoslavische staat, die in april 1992 werd gevormd als een federatie tussen Servië en Montenegro.

Een gezaghebbend oordeel over de oorzaken van het uiteenvallen van de Joegoslavië was dat van de 'Badinter-commissie'. Deze commissie werd in 1990 in het leven geroepen door de EG-landen, en het bestond uit de voorzitters van de constitutionele hoven van de West Europese landen, onder voorzitterschap van de Franse rechter en het hoofd van het Constitutionele Hof, Robert Badinter. De commissie oordeelde dat de Joegoslavische federatie niet meer functioneerde, al voordat Slovenië en Kroatië zich onafhankelijk verklaarden.¹³⁶ Het oordeel van de Badinter-commissie had vergaande

¹³³ P. Nel, "Who is to Blame? International Responses to Serbian Fears and the Conflict in Yugoslavia", in F. Pfesch (red.) *International Relations and Pan-Europe*, (Munster-Hamburg, 1994) 389-417.

¹³⁴ J. Zametica, *The Yugoslav Conflict Adelphi Paper* 270 (Summer 1992)

¹³⁵ Zie: Cohen (1993).

¹³⁶ Zie: K. Begić, *Bosna i Hercegovina: of Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, (Sarajevo, 1997).

consequenties voor de volkenrechtelijke afhandeling van de crisis: Slovenië en Kroatië kwamen niet op de beklagdenbank, en Servië dat met Montenegro een nieuwe Joegoslavische federatie had opgericht, mocht zich niet als erfgenaam van de vroegere Joegoslavische staat beschouwen. Alle schulden en eigendommen van het vroegere Joegoslavië werden proportioneel verdeeld over de vijf opvolgersstaten: Slovenië, Kroatië, Joegoslavië (Servië en Montenegro), Bosnië-Herzegovina en Macedonië.

2.5 Definities van de aard van het conflict

In de discussie over de verantwoordelijkheid voor de desintegratie van Joegoslavië wordt dus thans meestal Slobodan Milošević als hoofdschuldige beschouwd. Maar volgens de auteurs die conflicttheorieën op de Joegoslavische crisis toepassen, zijn alle partijen medeverantwoordelijk voor de gewelddadige escalatie van het conflict, omdat zij allemaal volgens de spelregels van de 'zero-sum game' hebben gespeeld. Zij waren bereid hun politieke doelen met alle beschikbare middelen te bereiken, inclusief het gebruik van wapens. Geen van de partijen was bereid compromissen te sluiten: het doel was te winnen. Nadat de oorlog was begonnen veranderde ook de inhoud van de discussie over de achtergronden ervan. Het oorlogsgeweld in Kroatië en in Bosnië-Herzegovina speelde zich af voor de ogen van de hele wereld, en leidde eerst tot verbazing en daarna tot verontwaardiging. Hoe konden volkeren die ruim veertig jaar vreedzaam met elkaar hadden samengeleefd, zo plotseling elkaars vijanden worden? Argumenten over de economische en constitutionele crisis van de Joegoslavische federatie verklaarden weliswaar waarom het mechanisme van de federatie niet meer kon functioneren, maar gaven geen verklaring voor de intensiteit van het geweld tussen de etnische groepen in Kroatië en Bosnië-Herzegovina, dat op de desintegratie van de Joegoslavische federatie volgde.

Er zijn veel invalshoeken van waaruit de oorzaken van de oorlog worden bestudeerd en verklaard. Vrijwel alle auteurs zoeken ondersteuning voor hun theorie in de geschiedenis van de Zuidslavische volkeren, ongeacht of de recente oorlog als een etnisch, religieus, economisch, ideologisch of politiek conflict wordt gedefinieerd. Een groep vooraanstaande intellectuelen die onderzoek deed naar oorzaken en gevolgen van het conflict, zag een duidelijk verband tussen de actuele crisis en de geschiedenis. Geïnspireerd door het werk van de Commissie van de Carnegie Endowment for Peace, die tijdens de Balkan oorlogen van 1912-1913 onderzoek deed naar oorlogsmisdaden, besloten zij in 1994 een soortgelijk 'fact-finding' onderzoek uit te voeren: 'As the Commission traveled the length and breadth of the Balkans during the second half of 1995 and the first half of 1996, its members were often struck by

parallels between their impressions and the insights of the first Carnegie Commission of 1913-14.¹³⁷ In hun onderzoeksrapport schreven zij dat er in grote lijnen drie historische verklaringen zijn van de oorzaken van de recente Balkan oorlogen.

De eerste verklaring ziet het huidige conflict als een voortzetting van de machtsstrijd tussen buitenlandse mogendheden: het Habsburgse rijk, het Osmaanse rijk en tsaristische Rusland. In het post-Koude Oorlog tijdperk zouden Duitsland, Turkije en Rusland nieuwe machtsverhoudingen in het internationale systeem proberen te scheppen door hun eigen politieke invloed op de Balkan te vergroten. Sinds het uitbreken van de oorlog proberen de strijdende partijen regelmatig de oude bondgenootschappen met de Europese landen nieuw leven in te blazen: Kroatië met Duitsland, Bosniaken uit Bosnië-Herzegovina met Turkije, Servië met Rusland. Deze verklaring is volgens de auteurs een goed voorbeeld van de overschatting van de geo-politieke betekenis van de Balkan voor Europa.

De tweede is de historische verklaring van de oorlog, die vooral in Europa populair is. Daarin wordt de uitbarsting van geweld in het voormalige Joegoslavië gezien als een herleving van de 'eeuwenlange haat' tussen de betrokken volkeren. In deze verklaring worden de bevindingen van de Commissie uit 1914 in verband gebracht met de recente crisis. Het geweld tussen de Balkan volkeren in 1914 wordt toegeschreven aan het verval van het Osmaanse rijk, dat niet meer in staat was de tegenstellingen tussen deze volkeren te beheersen. In 1990 zou de ineenstorting van het communistische systeem tot dezelfde consequenties leiden, waarna de oude etnische tegenstellingen weer oplaaiden.

De derde verklaring, die volgens de auteurs in zowel in het Westen als op de Balkan leefde, was dat de oorlog het gevolg was van het bestaan van culturele en religieuze breuklijnen, die in 1993 door de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington als 'botsing der civilisaties' werd beschreven.¹³⁸

Volgens Huntington komen de breuklijnen tussen de civilisaties overeen met de verschillen tussen de religies, en de grens tussen de drie civilisaties in Europa loopt dwars door de Balkan: 'In the Balkan this line, of course coincides with the historic boundary between the Hapsburg and Ottoman empires. The peoples to the north and west of this line are Protestant or Catholic; they shared the common experiences of European history-feudalism, the Renaissance, the Reformation, the Enlightenment, the French Revolution, the Industrial Revolution; they are generally economically better off than the peoples to the east; and they may now look forward to increasing involvement in a common European economy and to the consolidation of democratic political systems. The peoples to the east and south of this line are Orthodox or Muslim; they historically belonged to the Ottoman or Tsarist empires and were only lightly

¹³⁷ L. Tindemans (red.), *Unfinished Peace: Report of the Internationale Commission on the Balkans* (Washington 1996) 3.
¹³⁸ Samuel Huntington, "The Clash of Civilisations?" *Foreign Affairs*, 72 (Summer 1993) 29-30.

touched by shaping events in the rest of Europe; they are generally less advanced economically; they seem much less likely to develop stable democratic political systems.’¹³⁹ Volgens de huidige kaart van de Balkan zouden Slovenië en Kroatië (overwegend katholiek) tot de Westerse civilisatie behoren en Bosnië-Herzegovina tot de Islamitische, terwijl Montenegro, Macedonië en grote delen van Servië behoren tot de orthodox-christelijk civilisatie, die wortelt in de oude Byzantijnse beschaving en meestal met ‘de Balkan’ wordt geassocieerd. In *Unfinished Peace...* schrijven de auteurs dat de opvatting dat de Joegoslavische oorlog een ‘botsing tussen de beschavingen’ is, zowel op de Balkan als in het buitenland gedeeld wordt.

Al eerder en nog voordat Huntington zijn artikel schreef, beschreef Slavenka Drakulić, een bekende Kroatische publiciste, in een gesprek met Robert Kaplan de verschillende dimensies van het conflict als een ‘clash of civilisations’. Kaplan citeert haar in zijn boek als volgt: ‘Here (...) the battle between Communism and capitalism is merely one dimension of a struggle that pits Catholicism against Orthodoxy, Rome against Constantinople, the legacy of Habsburg Austria-Hungary against that of Ottoman Turkey-in other words, West against East, the ultimate historical and cultural conflict.’¹⁴⁰ De Sloveense en de Kroatische politici verklaarden herhaaldelijk niet tot ‘de Balkan’ te behoren, maar deel uit te maken van de Westerse christelijke beschaving. De Kroatische president Franjo Tudjman legde het als volgt uit: ‘The Yugoslav experience showed that the cultural and geopolitical divides and constraints turned out to be decisive - so strong that the common state proved not viable. The current fault-line overlaps with those of the Roman Empire (Theodosian line) between Rome, Byzantium, and Islam, as well as with the region where this divide of civilisations is most palpable, Bosnia-Herzegovina, produced one of the most powerful crisis of today.’¹⁴¹ Een aantal bekende Servische intellectuelen en kunstenaars, waaronder de postmodernistische schrijver Milorad Pavić, droegen bij aan de verheerlijking van de Byzantijnse civilisatie die zij als superieur aan de Westerse beschaving beschouwen. Tegelijkertijd verklaarden de Servische politici dat de angst voor de terugkeer van de Islam een belangrijke motivatie was voor hun politiek in het conflict over Bosnië-Herzegovina. Radovan Karadžić verklaarde dat de Serven nooit zouden toelaten dat Turkije op de Balkan terugkeert.¹⁴² Aan de andere kant beschouwde de geestelijke leider van de Bosniaken, Reis-ul-ulema Mustafa Cerić, de oorlog in Bosnië-Herzegovina als een kruistocht die tot doel had de Islam uit dat deel van Europa te verdrijven.¹⁴³

¹³⁹ Ibid., 30.

¹⁴⁰ R. Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (New York, 1993) 74.

¹⁴¹ Tindemans (1996) 16.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

2.6 Historische bondgenootschappen en rivaliteiten

Een belangrijke aspect in het debat over de botsing tussen de beschavingen op de Balkan betrof het herleven van de historisch-culturele verbanden tussen de Balkan volkeren en andere landen. De betrokkenheid van de EU (toen nog EG) als bemiddelaar in de crisis tussen de Joegoslavische republieken, was voor alle partijen aanleiding om de oude bondgenootschappen met de Europese grootmachten aan te halen. Servië eiste exclusieve rechten op de vriendschap met Groot-Brittannië en Frankrijk op. De Kroaten verwachtten steun van Oostenrijk en Duitsland. Er werd zelfs over een 'balkanisering' van Europa gesproken. Groot-Brittannië en Frankrijk wilden de desintegratie van Joegoslavië voorkomen, en hun politiek werd daarom als pro-Servisch beschouwd. Actuele politieke overwegingen werden gerelateerd aan oude geo-politieke bondgenootschappen en vriendschappen. Nadat het voorstel voor een Joegoslavische confederatie was geweigerd, kondigde Duitsland in het najaar van 1991 aan, Slovenië en Kroatië als onafhankelijke staten te zullen erkennen. Deze stap werd door velen beschouwd als een restauratie van de alliantie in de Tweede Wereldoorlog; Duitsland werd daardoor ook binnen de EU als pro-Kroatisch gezien. Het leidde ook tot de dramatische uitspraak van de Joegoslavische minister van defensie, Veljko Kadijević, in het Franse *Le Monde*, dat Joegoslavië voor de derde keer in deze eeuw door Duitsland was aangevallen.¹⁴⁴

Tegelijkertijd wisten de rivaliserende politieke elites niet hoe zij de politiek van de Verenigde Staten ten opzichte van de Joegoslavische crisis moesten interpreteren, en het was aan het begin van de jaren negentig niet duidelijk wie wiens 'traditionele bondgenoot' was. Een van de meest bekende voorbeelden van tegenstrijdige interpretaties van een contemporaine gebeurtenis betreft het bezoek van de Amerikaanse minister van buitenlandse zaken James Baker aan Belgrado op 21 juni 1991 (vier dagen voor het uitbreken van de oorlog in Slovenië). De Amerikaanse politiek steunde de Joegoslavische federale regering van premier Ante Marković en de Amerikaanse diplomatie zette zich in voor het behoud van de Joegoslavische staat. Tijdens zijn ontmoeting met Marković wees Baker op de gevolgen van het eenzijdig uitroepen van de onafhankelijkheid door Slovenië en Kroatië: de buitengrenzen van Joegoslavië zouden in gevaar komen en het federale leger zou moeten worden ingeschakeld. Achteraf werd Baker's bespreking met Marković geïnterpreteerd als het 'groene licht' voor de militaire interventie van het JNA in Slovenië en Kroatië. Baker zelf beschouwde echter zijn uitspraak dat Amerika elk gebruik van geweld

¹⁴⁴ Ibid, 19.

afkeurde, als zijn belangrijkste mededeling aan de Joegoslavische gesprekspartners.¹⁴⁵ De conclusie achteraf was echter dat zijn bezoek 'gemengde signalen' had afgegeven: elke partij kon de Amerikaanse diplomatieke retoriek op haar eigen manier interpreteren. Zo citeert Stipe Mesić, de laatste Kroatische vertegenwoordiger in het federale presidium, in zijn memoires Baker's afscheidsspeech, waarin hij zei dat de VS tegen de desintegratie van Joegoslavië was. Mesić ziet de VS als een tegenstander van Kroatië volgens het principe: als je niet voor ons bent, ben je voor onze vijand.¹⁴⁶ Ook de Kroatische publicist Tomislav Sunić concludeert dat de Amerikaanse 'pro-Joegoslavische' oriëntatie in Kroatië per definitie als anti-Kroatisch werd opgevat.¹⁴⁷ De meeste Servische politici beschouwden de Amerikaanse politiek echter allesbehalve als pro-Servisch of pro-Joegoslavisch. De Servische politicus Borislav Jović, die de voorlaatste president van het federale presidium was en die bovendien bekend staat als uitvoerder van de politieke plannen van Slobodan Milošević, beschuldigt in zijn boek de VS van een pro-Sloveense en een pro-Kroatische politiek.¹⁴⁸ Generaal Veljko Kadijević, de Joegoslavische minister van defensie in 1991, is nog feller in zijn kritiek. Hij schrijft zelfs dat de Amerikaanse politici een weldoordacht plan hadden om Joegoslavië kapot te maken.¹⁴⁹

De internationale gemeenschap die probeerde te bemiddelen in de Joegoslavische crisis, werd zo ook deel van die crisis. Alle individuele staten werden voortdurend van partijdigheid beschuldigd, net als de individuele onderhandelaars die alle mogelijke provocaties en beschuldigingen moesten ondergaan.¹⁵⁰

Na het uitbreken van de oorlog in Bosnië-Herzegovina werden ook de op religie gebaseerde bondgenootschappen weer actueel: het noordwestelijke ofwel Katholieke verbond; het zuidoostelijke ofwel Orthodoxe verbond; en de Groene Transversaal die de Bosniaken met de moslims uit Sand'ak,

¹⁴⁵ Baker legt in zijn memoires uit dat de VS politiek gericht was op het behoud van de Joegoslavische staat. Het Sloveense en Kroatische streven naar onafhankelijkheid keurde hij af, maar hij was zich ook bewust van de gevaren van de Servische politiek die onder het mom van het behoud van de Joegoslavische staat de Servische overheersing probeerde te bewerkstelligen. Hij waarschuwde Milošević dat Servië een 'internationale pariah' zou worden als hij aanspraken bleef maken op de gebieden buiten de grenzen van Servië. Zie: James Baker, *Politics of Diplomacy, Revolution, War, Peace 1989-1992* (New York, 1995).

¹⁴⁶ Zie: Stipe Mesić, *Kako smo srušili ili Jugoslaviju* (Zagreb, 1992).

¹⁴⁷ Zie: Tomislav Sunić, *Američka ideologija* (Zagreb 1993).

¹⁴⁸ Zie: Borislav Jović, *Komadanje Jugoslavije* (Beograd, 1992).

¹⁴⁹ Zie: Veljko Kadijević, *Moje viđenije raspada* (Beograd, 1993).

¹⁵⁰ Tegen de Canadese generaal, Lewis McKenzie, werd ervan beschuldigd dat hij door de Serven gecontroleerde bordelen zou hebben bezocht. Thorsten Stoltenberg werd als een grote vriend van de Serven beschouwd, nog sinds de tijd dat hij als diplomaat in Belgrado werkte, en als bewijs over zijn ongeschiktheid als onderhandelaar werd vaak geschreven dat zijn kinderen destijds door hun Servische oppas werden geleerd om te zeggen dat zij ook Servisch waren. Over Carl Bildt werden herhaaldelijk via media roddels verspreid, waaronder ook een geheel verzonden verhaal dat hij een affaire met een Servische vrouw uit Pale had en daarom ging scheiden.

Kosovo, Albanië en Turkije verbond.¹⁵¹ Deze bondgenootschappen worden door Velikonja 'erfelijke bondgenoten' ('hereditary allies') genoemd: 'Hereditary' allies supposedly protect these countries against the 'hereditary enemies'. The Croats seek such allies in the west where they themselves presume, in a 'historical and cultural' sense, belong. The Serbs look towards the Russians and Greeks - their brothers in Orthodoxy. This has led to the 'Bosnjaks' (Bosnian 'Moslim') to count on the support and empathy of their more 'wealthy' fellow-believers from near and far.¹⁵² Met andere woorden: in conflicten met derde landen zouden de 'erfelijke bondgenoten' altijd elkaars kant moeten kiezen, ongeacht of zij zelf direct bij het conflict betrokken waren. Tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina kregen de Bosniaken bijvoorbeeld steun van de Islamitische landen uit het Verre en Nabije Oosten, hoewel zij daarmee in het verleden nauwelijks contacten onderhielden en ondanks het feit dat deze landen, op Turkije na, geen geo-politieke belangen op de Balkan hadden. Maar niet alleen de 'erfelijke bondgenoten' zijn in deze benadering belangrijk. Even belangrijk zijn de 'erfelijke vijanden of rivalen'. Velikonja beschrijft de Servische 'erfelijke vijanden' als volgt: 'The Serbs for example, consider the Pope to have been a permanent malignancy from time immemorial, even though the man who sat on the throne of St. Peter during the medieval period invariably collaborated with the Serbs. The second 'enemy' are the Moslems. 'Christian' Serbia and Montenegro try to present themselves as defenders of the faith against the 'Istanbul-Tirana-Sarajevo green crescent of Islam' and the 'Macedonia-Bulgaria-Romania-Albania-Bosnia axis of Turkish affinity.' (...) The third Serbia's 'historical' enemies are the Germans together with their 'Drang nach Osten' (eastward push) project (not to mention Austrian-German 'meddling' in Serbia's affairs which directly led to World War I).¹⁵³

Een van de belangrijke punten van kritiek op Huntington's 'clash of civilisations' - theorie is het feit dat de meeste oorlogen gevoerd worden binnen eenzelfde beschaving. Een van de meest hardnekkige politieke tegenstellingen in de 19de en de 20ste eeuw op de Balkan was de rivaliteit tussen de twee orthodox-christelijke buurlanden Bulgarije en Servië, die leidde tot een reeks van oorlogen over het Macedonische grondgebied. Maar toen de voormalige Joegoslavische republiek Macedonië in 1992 onafhankelijk werd, hield Bulgarije zich afzijdig. In de machtsstrijd tussen de verschillende etnische groepen binnen Joegoslavië in de jaren tachtig en negentig, werden machtspolitieke motieven en geo-politieke belangen meestal opzettelijk verborgen gehouden. De Servische politieke leiders hebben bijvoorbeeld nooit toegegeven dat zij een staat wilden oprichten waarin ook Serven uit andere

¹⁵¹ Tindemans (1996) 21-22.

¹⁵² Mitja Velikonja, "Liberation Mythology, the Role of Mythology in Fanning War in the Balkans" in Paul Mojzes (red.), *Religion and the War in Bosnia* (Atlanta, 1998) 40. Zie ook zijn boek *Masade duha: Razpotja Sodobnih Mitologij* (Ljubljana, 1995).

Joegoslavische republieken opgenomen zouden worden. Zij gebruikten liever het argument dat het onmogelijk was (en is) om met 'erfelijke' vijanden samen te leven: het bestaan van Servische bevolking in Kosovo, Kroatië en Bosnië-Herzegovina zou bedreigd worden door de islamitische en de katholieke landgenoten.¹⁵⁴ Bewijzen voor een islamitisch bondgenootschap op de Balkan ('Green Transversale') zijn er echter niet. De Bosniaken hebben alleen met de Slavische moslims uit de Servische provincie Sandžak nauwe politieke banden; zij zien zichzelf als een volk. Maar er is geen politieke samenwerking met de Kosovaren, waarvan zij de taal ook niet spreken. Turkije was politiek zeer actief op de Balkan tijdens de Joegoslavische crisis, maar de steun van Turkije ging niet alleen naar het islamitische Albanië, Kosovo en Bosnië-Herzegovina, maar ook naar het orthodoxe Macedonië.¹⁵⁵ Alija Izetbegović heeft gedurende de oorlog de politieke banden aangehaald met de islamitische landen die hem humanitaire hulp en wapens hadden gegeven. Maar het was de steun van de Verenigde Staten die doorslaggevend was voor het behoud van de Bosnië-Herzegovina als een soevereine staat, en voor het beëindigen van de genocide op de Bosniaken.

2.7 Erfelijke bondgenootschappen: Rusland, Servië en Montenegro

Het is vooral Rusland dat als historische bondgenoot van Servië te boek staat. De Amerikaanse Ruslandkenner Paul Goble die in 1996 een interessante studie schreef over de Russische politiek inzake de crisis in het voormalig Joegoslavië, meent dat het belang van de historische banden tussen de Russen en de Serven wordt overschat en dat zowel Rusland als Servië uit eigen belang het oude idee over de Slavische broederschap en solidariteit hebben geactualiseerd.¹⁵⁶ Rusland moest na de Koude Oorlog een eigen plaats veroveren in het internationale systeem en tegelijk het politieke gezag in eigen land herstellen, terwijl Servië op zoek was naar politieke bondgenoten met enig aanzien in de internationale politiek. Aanvankelijk waren de Sovjet politici bezorgd over de vergelijkingen die regelmatig werden gemaakt tussen de Sovjet Unie en het communistische Joegoslavië: de desintegratie van de Sovjet Unie zou ook kunnen leiden tot een serie van 'Bosnië's' in de voormalige Sovjet Unie. De Kroatische Ruslanddeskundige Radovan Vukadinović concludeerde dat de desintegratie van het communisme de machtspositie van Rusland en Servië aanzienlijk had verzwakt en dat de desintegratie van de Sovjet Unie en Joegoslavië voor zowel de Russen als de Serven nadelig was geweest, omdat bij het vaststellen van de

¹⁵³ Ibid., 39.

¹⁵⁴ "Memorandum SANU" in *Naš e teme* 33 (Zagreb, 1989) 128-163.

¹⁵⁵ Tindemans (1996) 31.

nieuwe grenzen een groot deel van de Russische en de Servische bevolking buiten de nieuwe grenzen moest worden gelaten.¹⁵⁷ Goble wijst er echter op dat de rol van Rusland in de Sovjet Unie wezenlijk anders was dan de rol van Servië in de Joegoslavische federatie. Dat gaat zeker op voor de vergelijking tussen de positie van Rusland in de wereldpolitiek na de desintegratie van de Sovjet Unie, en die van Servië na de desintegratie van Joegoslavië. Goble constateert voorts dat beide landen eigen ideeën over de aard van hun politieke samenwerking hebben: ‘Regular contacts between Moscow and Belgrade seem to be enabling Russia to play the role of mediator between the West and Serbia as well to show to the opposition at home its international influence.(...) Unfortunately we can speak now not only about Moscow influencing Belgrade but also Belgrade and Pale influencing Moscow’s politicians for their own ends.’¹⁵⁸

Volgens de Russische historicus Sergej Romanenko is de huidige Russische politieke betrokkenheid bij de Balkan als altijd gebaseerd op de Russische geo-politieke belangen: ‘It considered the Balkans as an arena, and the national movements of the Balkans and their states as tools (means), for achieving Russia’s own political, military or economic goals. These interests sometimes contradicted, and sometimes partly coincided with the interest of the Balkan peoples.’¹⁵⁹

Aanvankelijk zochten de Serven en de Montenegrijnen in de 19de eeuw de steun van Rusland in hun strijd tegen de Osmanen: en ze kregen die ook. Maar toen Servië in 1838 een onafhankelijke staat werd, kwam het tot een nieuwe fase in de Russisch-Servische betrekkingen en werden zij rivalen. De Servische minister van buitenlandse zaken schreef in het beruchte ‘*Načertanije*’ dat de vorming van een sterke Servische staat tot conflicten met Rusland zou leiden: ‘Great Serbia inevitably led to a conflict with Russia, because the entire Serbian political thought was based on non-acceptance of pan-Slavicism and Russia’s leadership.’¹⁶⁰

De diplomatieke betrokkenheid van Rusland bij de oorlog in Bosnië-Herzegovina leidde tot veel debat onder Russische historici en Balkendeskundigen over de achtergronden van de Russisch-Servische betrekkingen. In 1994 werd in Moskou een conferentie gehouden over de geschiedenis van de zogenaamde ‘Slavische idee’. De historicus Pavel Gračev onderstreepte daarin dat de idee van Slavische solidariteit niet door de Russen was bedacht, maar ontstaan was bij de Slavische volkeren die onder de

¹⁵⁶ Paul A. Goble, “Dangerous Liasons: Moscow, the Former Yugoslavia, and the West” in R. Ullman (red.) *Yugoslavia’s Wars* (New York, 1996) 182-197.

¹⁵⁷ Radovan Vukadinović, “Yugoslavia and the East: From Non-Alignment to Disintegration” in J.G. Siccama en M. van den Heuvel (reds). *Disintegration of Yugoslavia* (Atlanta-Amsterdam, 1992) 156-163.

¹⁵⁸ Goble (1996) citeert hier het dagblad *Kommersant* (29 juni, 1995) 182 .

¹⁵⁹ Sergej Romanenko, “Russia in the Balkans: Eternal Allies or Eternal Interests” in *Balkan Forum* (September 1996) 32.

¹⁶⁰ *Ibid.*, 34.

Osmaanse en de Habsburgse overheersing leefden.¹⁶¹ De 17de eeuwse Kroatische denker Juraj Križanić was de eerste die de Russische tsaar om steun vroeg voor de Slaven op de Balkan. In 1858 richtte een groepje Russische intellectuelen de pan-Slavische beweging op. Deze intellectuelen zagen de politieke toekomst van Rusland in een bondgenootschap met andere Slavische volkeren van het orthodoxe christelijke geloof, dat wil zeggen de Bulgaren, de Serven en de Montenegrijnen. Pas in de jaren zeventig van de 19de eeuw vonden de ideeën van het pan-Slavisme ingang in de officiële Russische buitenlandse politiek. Toen Servië en Montenegro in 1876 de oorlog aan de Osmanen verklaarden, kregen deze twee landen veel steun in de Russische publieke opinie. Russische vrijwilligers vertrokken naar de Balkan om mee te vechten. De Russische betrokkenheid bij de oorlog had echter weinig te maken met politiek idealisme, en veel met de Russische politieke ambities op de Balkan. De bescherming van de Slavische bevolking bood een geloofwaardige basis voor Russische machtspolitiek.¹⁶² De meeste historici beschouwen de periode tussen 1878 en 1903 dan ook als een dieptepunt in de Russisch-Servische betrekkingen. Ondanks de panslavische retoriek liet Rusland tijdens de vredesonderhandelingen in San Stefano (1878) Servië vallen en gaf de voorkeur aan de vorming van een Bulgaarse staat. Bij de voortzetting van de vredesonderhandelingen tijdens het Kongres van Berlijn, liet Rusland tot grote frustratie van de Servische politici toe, dat Bosnië-Herzegovina een protectoraat van Oostenrijk-Hongarije werd. De Servische dynastie Obrenović onderhield in die periode nauwe relaties met Oostenrijk-Hongarije. Pas in 1903 herstelde koning Petar KaraĐorĐević de goede betrekkingen met Rusland. Toen Rusland in 1914 de kant van Servië koos en daardoor partij werd in de Eerste Wereldoorlog, hebben een aantal prominente Russische politici en geleerden openlijk aan dit besluit getwijfeld. Sergej Witte verwoorde zijn verontwaardiging over de Russische betrokkenheid bij de oorlog als volgt: ‘Deze oorlog is waanzin! Waarom moet Rusland vechten? Om ons prestige op de Balkan, om onze vrome plicht tot hulp aan onze bloedbroeders? Dat is een romantische, ouderwetse hersenschim. Geen mens hier, geen denkend mens althans, geeft een rooie cent om dat opgewonden, ijdele Balkan-volk, de Serviërs, die niet eens Slavisch bloed hebben, maar niets dan Turken zijn onder een valse naam gedoopt. Wij moeten de Serviërs de straf laten ondergaan die zij verdiend hebben.’¹⁶³

Servië verloor Ruslands steun door het uitbreken van de revolutie in 1917 en de separate vrede van Rusland met Duitsland in 1918. Mede daardoor heeft Servië de hoop op de vorming van een Groot-Servië moeten opgeven en de vorming van een gezamenlijke Zuid-Slavische staat moeten accepteren. De

¹⁶¹ V. P. Gračev, “Ideja Slavjanskoi vzaimnosti...”, in V. A. Djakov (red.) *Slavjanskaja ideja: istorija i sovremennost* (Moskou, 1998) 37-39.

¹⁶² Zie b.v.: M. B. Petrovich, *Emergence of the Russian Pan-Slavism, 1856-1870* (New York, 1956). D. MacKenzie, *Serbs and Russian Pan-Slavism* (New York, 1967).

Russische historicus Romanenko schrijft echter dat het tsaristische Rusland nooit voorstander was van de vereniging van de Zuid-Slavische volkeren in één staat. De Russische politici vreesden dat de nieuwe staat niet een pro-Russisch buitenlands beleid zou voeren. Bovendien zou een grote Slavische staat op de Balkan een directe rivaal van Rusland worden.¹⁶⁴

De verhoudingen tussen de Sovjet Unie en het koninkrijk Joegoslavië waren allesbehalve goed. Joegoslavië heeft pas in 1940, als laatste van de Balkan landen, de Sovjet Unie officieel erkend. Volgens de historici A.N. Gorjainov en E.P. Aksenova vonden de Russische communisten aanvankelijk zelfs dat ‘Slavische studies’ maatschappelijk en wetenschappelijk onaanvaardbaar waren, omdat deze studies in hun ogen niets bijdroegen aan de klassenstrijd.¹⁶⁵ Zij waren buitengewoon kritisch tegenover de rol van Servië in het koninkrijk Joegoslavië. In de jaren twintig heeft de Sovjet Unie openlijk de Servische onderdrukking van de andere volkeren in het koninkrijk Joegoslavië bekritiseerd. ‘During the inter-war period, and especially in the 1920s, the SKP(b) and the USSR took advantage of the national movements of the Yugoslavs against the Serbian monarchy, which had granted asylum to many Russian emigres and to the Orthodox Church, as well as against the Versailles system. Centralist Yugoslavia, based on the foundations of Serbian statehood, followed a clear anti-Soviet policy.’¹⁶⁶

In de geschiedschrijving over de verhoudingen tussen de Sovjet Unie en het communistisch Joegoslavië wordt ook de breuk tussen Tito en Stalin in 1948 behandeld. Na Stalin’s dood werden de betrekkingen weer hersteld maar Tito bleef een onafhankelijke koers varen. Belgrado keurde het interventionistische buitenlandse beleid van de Sovjet Unie in Hongarije, Tsjecho-Slowakije, Cambodja en Afghanistan af, omdat de Joegoslavische communisten een Sovjet interventie in Joegoslavië vreesden. In 1989 bracht de Sovjet leider Mikhail Gorbačev een officieel bezoek aan Joegoslavië om de betrekkingen met Joegoslavië te normaliseren. In *Yugoslavia, Death of a Nation* beschrijven L. Silber and A. Little in detail hoe Servië aan het eind van de jaren tachtig in het buitenland steun zocht in de strijd voor het behoud van de Joegoslavië. Toen de West Europese landen niet bereid waren om die te geven, oriënteerde de Joegoslavische en de Servische diplomatie zich op de toen nog bestaande Sovjet Unie. In maart 1991, aan de vooravond van de desintegratie van Joegoslavië, reisde de toenmalige minister van defensie van Joegoslavië, generaal Veljko Kadijević, naar de Sovjet Unie om met zijn collega Dimitri Jazov besprekingen te voeren over de Joegoslavische crisis: ‘Word would later leak out about Kadijević’s mysterious trip to Moscow. Kadijević came back believing that President Mikhail Gorbačev would not

¹⁶³ Elisabeth Hersh, *Verraad, Lafheid en Bedrog - leven en dood van de laatste tsaar* (Amsterdam, 1992) 186-187.

¹⁶⁴ Romanenko (1996) 35.

¹⁶⁵ Zie: V.A.Djakov (red.) *Slavjanskaja ideja: istorija i sovremennost* (Moskou, 1998).

¹⁶⁶ Ibid., 37.

last long and that, if they could hold out just a bit longer Communism would be shored up in the Soviet Union which, in turn, would save them.’¹⁶⁷

In augustus 1991 vond er inderdaad een staatsgreep plaats tegen president Gorbačev. Dat werd door de politieke en militaire top in Belgrado openlijk toegejuicht, omdat zij hoopten dat de nieuwe politieke top de Servische politiek van een gecentraliseerde Joegoslavische staat zou steunen. De latere president van Rusland, Boris Jeltsin, keurde echter de onafhankelijkheid van de Baltische staten goed en de verdere desintegratie kwam tot stand zonder geweld. Jeltsin’s pro-westerse buitenlandse beleid stelde daarna de Joegoslavische en de Servische communisten ernstig teleur.

De Russische Balkan-deskundige Pavel Kandel schrijft dat in de kringen van communistische hardliners en Russische nationalistes, de desintegratie van Joegoslavië als een gevaarlijk precedent werd gezien voor een mogelijke fragmentatie van Rusland zelf.¹⁶⁸ Het Russische parlement pleitte herhaaldelijk voor een ‘pan-Slavische’ benadering in de Russische buitenlandse politiek op de Balkan, wat steun aan de orthodox-christelijke Serven en Montenegrijnen impliceerde. De Russische communisten en nationalistes werden in hun strijd voor een pro-Servisch beleid gesteund door een invloedrijke groep intellectuelen, waaronder een aantal medewerkers van het Instituut voor Slavistiek en Balkanistiek van de Russische Academie van Wetenschappen en Kunsten. Zo schreef de Balkan deskundige Elena Guskova, die sinds het uitbreken van de Joegoslavische crisis de afdeling voor bestudering van de Joegoslavische crisis leidde, een reeks publicaties waarin zij de Servische politiek verdedigde.¹⁶⁹

De verdeeldheid in de Russische politiek en in de publieke opinie over het Balkan-beleid is echter niet uitzonderlijk. Goble wijst erop dat ook de regeringen en de publieke opinie in de Westerse landen intern verdeeld waren over bijna alles wat te maken had met de recente oorlogen in het voormalige Joegoslavië.

2.8 Traditionele geo-politieke bondgenootschappen: Engeland, Frankrijk, Duitsland

Naast de ‘erfelijke bondgenootschappen en rivaliteiten’ wordt vaak over ‘traditionele politieke vriendschappen en rivaliteiten’ gesproken. De term ‘traditioneel’ impliceert dat hier sprake is van langdurige historische banden tussen verschillende staten of volkeren, die tot op de dag van vandaag bestaan. De vraag is waarop zulke bondgenootschappen en rivaliteiten gebaseerd zijn. Naast de al

¹⁶⁷ L. Silber and A. Little, *Yugoslavia, Death of a Nation* (Hammerworth, 1997): 127.

¹⁶⁸ Zie b.v. de bijdragen van Pavel Kandel en Sergej Romanenko in *Rossija na Balkanax* (Moskou, 1996).

¹⁶⁹ Zie: Elena Guskova, *Jugoslovenska kriza i Rusija* (Belgrado, 1996); *Uregulirovanie na Balkanax: ot Brioni do Dejtona - mirmje plany 1991-1995 gg.* (Moskou, 1997); *Jugoslavskii krizis i Rossija* (Moskou, 1993).

genoemde, op religie gebaseerde bondgenootschappen, speelden natuurlijk geo-politieke belangen een belangrijke rol. In geo-politiek opzicht is het lot van de Zuid-Slavische volkeren sinds de 19de eeuw nauw verbonden met de ontwikkelingen in de internationale politiek. De internationale betrekkingen in de 19de eeuw werden gekenmerkt door wisselende politieke en militaire allianties, die vaak weinig te maken hadden met religieuze of ideologische verwantschap. De volkeren van de Balkan bevonden zich midden in een grote machtsstrijd, die ook als de 'Oosterse kwestie' bekend staat. Barbara Jelavich beschrijft de 'Oosterse kwestie' als volgt: 'The whole cluster of issues surrounding the decline of the Ottoman Empire, the revolt of the subject people, and the European intervention became known as the Eastern Question. This problem was to become the single most important cause for diplomatic controversy among the powers and was to lead to the only two general wars in the century after the Congress of Vienna - the Crimean War and World War I.'¹⁷⁰

In het Servische collectieve geheugen worden de 'geo-politieke' en 'erfelijke' criteria voor het definiëren van de traditionele bondgenootschappen handig vermengd. Naast Rusland als een belangrijk orthodox-christelijk rijk, worden ook Westerse landen zoals Frankrijk en Engeland tot de Servische 'traditionele bondgenoten' gerekend. De Serven zien zichzelf als de verdedigers van het Christendom in Europa tijdens de langdurige Osmaanse overheersing, hoewel de integratie van Servië in de Europese politiek pas in de 19de eeuw begint. Servië vertoont een zeer wisselend en onvoorspelbaar gedrag in de samenwerking met de Europese grootmachten. Velikonja geeft een aantal voorbeelden die zouden kunnen dienen als bewijs van een 'traditionele vriendschap' tussen Servië, Oostenrijk-Hongarije en Duitsland: in 1691 en 1739 vochten de Serven met steun van het Oostenrijkse leger tegen het Osmaanse rijk, in de 19de eeuw was Oostenrijk-Hongarije de belangrijkste politieke bondgenoot van de Obrenović-koningen, in 1917 probeerde de Servische regering in ballingschap een afzonderlijk vredesakkoord met de Centrale Machten te sluiten, en tijdens de Tweede Wereldoorlog bestond er ook een Servische nazi-satelliet, onder leiding van generaal Milan Nedić.¹⁷¹ Philip Cohen maakt melding van het Servische historische revisionisme over de Tweede Wereldoorlog, dat bedoeld was om de Servische collaboratie met de nazi's te verbergen, terwijl Nedić zo ijverig heeft meegewerkt aan holocaust dat er in 1942 in Servië bijna geen Joden meer waren.¹⁷²

Het bondgenootschap tussen Servië en Frankrijk was een geo-politiek bondgenootschap. De Franse 'historische banden' met Servië gaan terug tot de Eerste Wereldoorlog. Frankrijk was een van de landen die de vorming van de Joegoslavische staat heeft ondersteund. De Franse politiek zag Servië als de

¹⁷⁰ Barbara Jelavich, *A History of the Balkans: Eighteenth and Nineteenth Centuries*, (1 vol.) (Cambridge, 1983) 186.

¹⁷¹ Cohen (1996) 39.

¹⁷² Ibid., 63-84.

belangrijkste politieke factor in Joegoslavië en toen Frankrijk in het interbellum een belangrijke rol op de Balkan ging spelen, werd het centralistische bewind in Belgrado gesteund. Kroatië werd als lastig en onbetrouwbaar beschouwd, omdat de Kroatische politici, o.a. Stjepan Radić, al vanaf 1918 in het buitenland campagne voerden voor de federalisering van de Joegoslavië. De Franse diplomatie had echter duidelijk een voorkeur voor een gecentraliseerd Joegoslavië. Vooral tijdens de persoonlijke dictatuur van de francofone koning Aleksander KaraĐorĐević kwam het tot een toenadering. Maar na de moordaanslag op koning Aleksander, in Marseille in 1934, veranderden de Frans-Joegoslavische betrekkingen. De regent Pavle, een broer van Aleksander, was pro-Brits, terwijl de Servische regering onder Milan Stojadinović met nazi-Duitsland symphatiseerde. Na de Tweede Wereldoorlog bestond er geen Servische diplomatie meer, en Frankrijk onderhield redelijk goede betrekkingen met het communistische bewind in Joegoslavië. Het is de vraag of op grond van dergelijke kortstondige en instabiele betrekkingen gesproken kan worden over een 'traditioneel bondgenootschap' tussen Servië en Frankrijk. Een tweede vraag is op grond van welke argumenten de Franse politiek ten aanzien van de oorlogen in het voormalig Joegoslavië, pro-Servisch kan worden genoemd. De Fransen werden er tijdens de oorlog in Kroatië en Bosnië-Herzegovina regelmatig van beschuldigd pro-Servisch te zijn, omdat zij zich verzetten tegen de erkenning van Kroatië, tegen de opheffing van het VN-wapenembargo voor Bosnië-Herzegovina die bedoeld was de Bosniaken de kans te geven zich te verdedigen, en ook tegen de militaire interventie die de oorlog in Bosnië-Herzegovina moest beëindigen. In juni 1992 bracht Francois Mitterrand echter een symbolisch bezoek aan het belegerde Sarajevo, precies op de Servische nationale feestdag, Sint Vitusdag. Dat leidde tot de heropening van het vliegveld van Sarajevo, wat de aanvoer van humanitaire hulp naar het oorlogsgebied weer mogelijk maakte. De Franse politiek was vooral het resultaat van een eigen nationale agenda, waarop de versterking van de Franse rol in de Europese politiek een belangrijke plaats innam. Want Frankrijk was bezorgd over de politieke invloed van het verenigde Duitsland in het post-communistische Europa en was dan ook een voorstander van een zelfstandige Europese veiligheidspolitiek ten aanzien van Joegoslavië, los van de NATO en de VS.¹⁷³ De neiging van sommige Franse officieren in Bosnië-Herzegovina om alle partijen de schuld te geven van misdaden tegen de burgerbevolking ('symmetrie van de schuld') veranderde echter in 1995, toen de Bosnische Serven ook Franse VN-soldaten gijzelden. Dit leidde zelfs tot een radicale ommezwaai in de Franse politiek ten aanzien van een eventuele militaire interventie. Er was niets meer te merken van het 'traditionele bondgenootschap' tussen Frankrijk en Servië: Frankrijk steunde de Amerikaanse initiatieven en het

¹⁷³ Tindemans (1996) 61.

Dayton-vredesakkoord werd in Parijs ondertekend.

Dezelfde vragen rijzen over de achtergronden van het 'traditionele bondgenootschap' tussen Groot-Brittannië en Servië, en de invloed daarvan op de Britse politiek inzake Joegoslavië. De politieke banden tussen Servië en Groot-Brittannië uit de Eerste en de Tweede Wereldoorlog zouden de basis hebben gelegd voor een 'historische vriendschap'. Het feit dat de Britse politiek in Joegoslavië tijdens de Tweede Wereldoorlog ertoe had geleid dat de communisten aan de macht kwamen en dat de Servische koning niet meer naar Belgrado terug kon keren, wordt daarbij blijkbaar onbelangrijk geacht. De Britse buitenlandse politiek tijdens de Joegoslavische crisis in de jaren negentig werd als pro-Servisch gezien, omdat de Britse regering tegen de militaire interventie was en tegen 'opgelegde' oplossingen. In werkelijkheid waren het de Bosnische Serven die helemaal niet van plan waren een compromisoplossing te zoeken; vanwege hun militaire overmacht dachten zij de toekomst van de Bosnische staat te kunnen dicteren. De vraag was daarom of de regering van John Major tegen een militaire interventie in het Bosnische conflict was vanwege een 'historische vriendschap' met Servië (de Serven moeten winnen) of dat de Britse politiek gebaseerd was op een foutieve beoordeling van de aard van het conflict en een onderschatting van de gevolgen van de oorlogvoering op de burgerbevolking. Er is weinig reden om aan te nemen dat John Major anders zou denken over de 'historische vriendschappen' op de Balkan dan zijn voorgangster Margaret Thatcher, die een uitgesproken voorstander was van een militaire interventie in Bosnië-Herzegovina om aan de Servische agressie een eind te maken.

2.9 Het historische conflict

De buitenlandse politici, militairen en diplomaten, die na het uitbreken van de oorlog als waarnemers en bemiddelaars naar Joegoslavië kwamen, werden daardoor regelmatig geconfronteerd met emotionele en tegenstrijdige verhalen over de achtergronden van de oorlog. Elke vraag over het conflict werd meestal beantwoord met lange verhalen over het verleden, waaruit moest blijken welk onrecht de ene etnische groep de andere ooit had aangedaan. Buitenlandse diplomaten kregen zo soms de indruk dat elk probleem herleid kon worden tot het begin van de jaartelling.¹⁷⁴ De geschiedenis werd ook aan de onderhandelingstafel gebruikt. Tijdens de eerste vredesconferentie over Joegoslavië, in het najaar van 1991 in het Vredespaleis in Den Haag, herinnerde de Servische president Milošević aan de misdaden begaan tegen de Servische bevolking in de Tweede Wereldoorlog, om aan te tonen dat de Servische

¹⁷⁴ De Nederlandse diplomaat Marco Hennis die betrokken was bij de eerste vredesonderhandelingen in het voormalig Joegoslavië melde dat het aanvankelijk leek alsof alle conflicten daar beginnen bij de 'geboorte van Christus'.

bevolking niets goeds kon verwachten van een onafhankelijke Kroatische staat. Zulke argumenten moesten de erkenning van Kroatië als onafhankelijke staat verhinderen. Tijdens de onderhandelingen werden er lange verhalen over het tragische lot van de eigen etnische groep verteld. Van buitenlandse diplomaten, militairen en journalisten werd verwacht dat ze daarop op gepaste wijze en met meer begrip voor hun politieke standpunten zouden reageren. Voordat hij met een delegatie van Bosnische Serviërs ging onderhandelen stelde de Amerikaanse bemiddelaar Richard Holbrooke daarom aan de Servische president Milošević de eis dat er geen verwijzingen naar de geschiedenis mochten worden gemaakt.¹⁷⁵ Hij weigerde speciale betekenis toe te kennen aan de 'historische' argumenten die door de nationalistische politici regelmatig werden gebruikt om de actuele politiek te beïnvloeden, want dit verhinderde elke redelijke en praktische oplossing. De Bosnische Serven wensten gescheiden te worden van de Moslims en de katholieke bewoners van Bosnië-Herzegovina, en daarvoor eisten zij meer dan 70% van het Bosnische grondgebied op. Uiteindelijk bleek dat hun historische argumenten alleen dienden als middel om het conflict te winnen. Mitja Velikonja probeerde deze merkwaardige omgang met de geschiedenis te verklaren vanuit antropologisch perspectief: 'Any research into history of collective conceptions must always include both an historical and sociological perspective. Whilst the former reveals the sequence of occurrences, the latter reveals their position in the stormy firmament of social conception and the ways in which authority repeatedly tries to manipulate them. Accepted historical facts are not indispensable, necessary, or even important in the construction of social conceptions. The function of society 'is possible' merely if it believes in its own story, and to do that it isn't even necessary for it to be familiar with that story.'¹⁷⁶

De politici uit het voormalige Joegoslavië hanteerden hun geschiedenis, de onuitsprekbare namen en de topografische begrippen bovendien als een intellectuele voorsprong op de buitenlandse bemiddelaars. Het kwam regelmatig voor dat buitenlandse bemiddelaars die de geschiedenis van de regio niet goed kenden niet serieus werden genomen: 'Hoe kunnen zij bij ons respect afdwingen en de zaken hier regelen, als zij eens niet weten waarover zij het hebben' en 'hij kan ons land niet eens op de kaart aanwijzen'¹⁷⁷ Tegelijkertijd werden de buitenlandse gesprekspartners die wel over feitelijke kennis van de geschiedenis over de Zuidslavische volkeren beschikten, ontmoedigd met opmerkingen als: 'Onze geschiedenis kun je niet uit de geschiedenisboeken leren, je moet één van ons zijn om het te begrijpen!'

¹⁷⁵ (...) they must not give us a lot of historical bullshit, as they have with everyone else. They must be ready for serious discussion." In *How End a War* (New York, 1998) 148.

¹⁷⁶ Velikonja (1998) 20.

¹⁷⁷ Zie bijvoorbeeld het interview met de voormalige Amerikaanse ambassadeur te Kroatië, Peter Galbraith in het Kroatische weekblad *Globus* (18 december 1998: 31). Hij refereerde aan een uitspraak van de Kroatische politicus Ivić Paš alić over de Amerikaanse senator Paul Simon, die destijds de leider van de OVSE waarnemers bij de Kroatische verkiezingen was, als iemand die niet in staat zou zijn Kroatië op de landkaart aan te wijzen.

De Nederlandse antropoloog Mattijs van de Port, die in Novi Sad (Vojvodina) met een onderzoek bezig was toen de oorlog in 1991 uitbrak, maakte dat zelf mee: 'You don't know our history'. I don't know how many times I heard this remark. Sometimes it was whispered with fatigue, sometimes hurled at me in a quarrelous tone of voice. 'You don't know our history' would usually follow a news report saying that some figure of international standing or some human rights committee had once more read Serbia a lecture about its misbehaviour in the war zones or its violation of the rules of diplomacy and international communication. Sometimes it would follow a remark from me that, according to my informant, was too critical. 'What do you know? You don't know our history'! (...) Don't bother, is what the phrase seemed to imply, you are not going to find out, for if you really want to find out what our history is all about, learning our language, reading our books or knowing the facts doesn't suffice.'¹⁷⁸

De vraag of de recente oorlog veroorzaakt was door oeroude tegenstellingen, werd actueel door de verschijning van *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, geschreven door Robert Kaplan. Kaplan bood in zijn boek een voor de hand liggend maar simplistisch antwoord op de vraag naar de oorzaken van het etnische geweld in het voormalige Joegoslavië, door het te beschrijven als een langdurig en voor buitenstaanders onbegrijpelijk conflict dat zijn wortels had in een even onbegrijpelijk verleden. Een van de hoofdrolspelers in het Joegoslavische conflict, Radovan Karadžić, de leider van de Bosnische Serven tijdens de recente oorlog, bleek die mening te delen. Hij beweerde dat het op grond van de ervaringen uit het verleden voor Serven onmogelijk is om met andere etnische groepen in Bosnië-Herzegovina samen te leven: 'Mr. Karadjic, mingling historical and biological determinism wants us to believe that history has created two very different Serbo-Croatian speaking animals - sort of a Balkan version of natural selection - and that the world is foolishly 'trying to put cats and dogs in the same box'.¹⁷⁹

Een ander belangrijk aspect in de discussies over het verband tussen de geschiedenis en het actuele conflict, was het debat over het nut van het trekken van parallellen tussen het verleden en het heden om de achtergronden van de oorlog beter te kunnen begrijpen. De kern van dat debat was dat vergelijkingen met het verleden wel verklarend konden zijn, maar dat het niet 'politiek correct' werd gevonden als zij stereotypen over de Balkan als 'niet-Europees' en 'gewelddadig' bevestigden. De Britse publicist Tim Judah verwoordde dit dilemma als volgt: 'It is unfashionable to link the past and the present when writing about the wars in the former Yugoslavia. One stands the risk of being accused of implying that somehow the peoples of the former Yugoslavia are more predisposed to war than anyone else in Europe or that they

¹⁷⁸ Mattijs van de Port, Gypsies, "It takes a Serb to Know a Serb: uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia" in *Imagining the Balkans Press Now Read4er 13 January 1999*). Zie ook van dezelfde auteur: *Wars & Other Instances of the Wild* (Amsterdam, 1998) 97-98.

¹⁷⁹ G. Walters, "The Future of History in the Balkans", in Thomas en Friman (reds.) (1996) 43.

went to war because they were led into it by their leaders. But these leaders drew on the malign threads of their people's history to bind them and pull them into war. If Serbian history had been different, today's generations could not have been manipulated in the same way. In the most obvious case, there might have been no Serbs in Croatia or Bosnia.¹⁸⁰

De Amerikaanse historicus H. R. Friman beschrijft hoe verband met de geschiedenis werd gelegd en onderscheidt daarin twee benaderingen: 'throwback' en 'blowback'. 'Throwback approaches seek explanatory parallels in the past. This selective use of history argues for interpreting current events as the latest manifestation of past dynamics. In contrast, blowback approaches seek to explain current dynamics as the result, often unintended, of past policies. As in the case of throwback arguments, this approach relies on the selective and simplistic use of history.'¹⁸¹ Friman noemt als beste voorbeeld van de 'blowback' argumentatie de analyse waarin verband wordt gelegd tussen het recente conflict en de langdurige 'etnische haat' tussen de volkeren en vat dat als volgt samen: 'The war in the former Yugoslavia, the extent of violence between Serbs, Croats, and Moslims, the ethnic-cleansing, rapes, and camps, therefore, all stem from a long, continuous history of atrocity and counter-atrocity in the region.'¹⁸²

De geschiedenis van de Zuidslavische volkeren en in het bijzonder de geschiedenis van de Joegoslavië, wordt inderdaad vaak beschreven als een opeenstapeling van gewelddadige incidenten en etnische conflicten. Gedurende de 20ste eeuw zorgden de Zuid-Slavische volkeren verscheidene malen voor wereldnieuws met oorlogen en spectaculaire politieke moorden: de moordaanslag op de laatste Servische koning uit het Obrenović-koningshuis (1903), de Balkan oorlogen (1912-1913), de moordaanslag op de Habsburgse troonopvolger Franz-Ferdinand in Sarajevo (1914), de moord op de Kroatische politieke leider Stjepan Radić in het Joegoslavische parlement (1928), de moordaanslag op de Servische koning Aleksandar KaraĐorĐević tijdens een officieel staatsbezoek in Frankrijk (1934), en twee burgeroorlogen (1941-1945 en 1991-1995).

Maar niet alle auteurs beschouwen de Zuidslavische geschiedenis als buitengewoon gewelddadig. Janusz Bugajskij relateert de lange geschiedenis van etnische conflicten op de Balkan door erop te wijzen dat ook klasse-conflicten en agrarische disputen belangrijk waren.¹⁸³ Thomas relateert zowel de intensiteit als de frequentie van het geweld op de Balkan: 'The history of the Balkans is not one of prolonged and enduring conflict among Serbs, Croats and Slav Muslims. Before the creation of the kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918, there was little conflict among these groups. Certainly,

¹⁸⁰ Tim Judah, *The Serbs, History, Myths & the Destruction of Yugoslavia* (New Haven, 1997) xi.

¹⁸¹ Thomas en Friman (1996) 3-4.

¹⁸² Ibid., 4.

¹⁸³ J. Bugajski, "Balkan Myths and Bosnian Massacres" in Thomas en Friman (1996) 121-122.

conflict among these groups in the centuries before 1918 was not much greater than in similar regional conditons elsewhere. Oppression of the poor Serb peasants by more privileged Slav Moslims, who tried to be 'more Turkish than the Turks', did not lead to extensive bloody conflict. Since the Serbs fell under the Ottoman empire and the Croats under Austro-Hungarian empires, the two communities were largely separated through much of their recorded history. Even when the Serbs were brought in to settle the Krajina region of the Austro-Hungarian lands, their role was to defend Austrian-controlled territory from encroaching Turks, not to fight Croats.¹⁸⁴

De verwijzingen naar gewelddadige incidenten uit het verleden hadden echter invloed op de internationale politiek, met name in de 'Sarajevo-metafoor'. Sarajevo verwierf in 1914 internationale bekendheid, door de aanslag op de Habsburgse troonopvolger Franz Ferdinand die daar werd doodgeschoten door een Servische nationalist. Dat leidde uiteindelijk tot de eerste wereldoorlog. Sindsdien wordt die aanslag in Sarajevo beschouwd als een waarschuwing, dat een conflict aan de periferie van Europa fatale gevolgen voor de Europese veiligheid kan hebben.¹⁸⁵ Vertaald in politieke termen, leidde deze angst voor een escalatie van de Joegoslavische crisis aanvankelijk tot een 'containment policy': het conflict moet geïsoleerd worden zodat het zich niet naar de buurlanden kon uitbreiden.

Hoewel algemeen wordt erkend dat kennis van de geschiedenis belangrijk is om de achtergronden van het Joegoslavische conflict te begrijpen, is het zeer moeilijk de oorlogen te verklaren met behulp van alleen historische analogieën, en zonder rekening te houden met de recente machtsstrijd tussen de politieke elites. Wel is duidelijk dat de partijen de geschiedenis gebruikten of misbruikten ter rechtvaardiging van hun agressieve politiek tegen andere etnische groepen. De geschiedenis werd ook vaak gebruikt voor het verbergen van de werkelijke politieke doelstellingen, die meestal te maken hadden met het veranderen van de grenzen ten nadele van hun burenen.

2.10 Montenegro, Macedonië, Bosnië-Herzegovina en de desintegratie van Joegoslavië

Het is paradoxaal dat de volkeren die in 1918 niets te zeggen hadden gehad over de vorming van de Joegoslavische staat, deze staat als de beste oplossing voor de eigen nationale kwestie waren gaan beschouwen. Uiteindelijk wordt nu betreurd dat de Joegoslavië in 1991 ophield te bestaan.

De 'Pax-Jugoslavica' had een aantal 'explosieve' Balkan conflicten gedurende een halve eeuw

¹⁸⁴ R. Thomas (1996) 22.

bevroren gehouden. Het kleine Montenegro zou na de desintegratie van de Joegoslavische staat zeer moeilijk als een zelfstandige staat kunnen voortbestaan en vreesde opgeslokt te worden door Servië. Bosnië-Herzegovina werd als een Joegoslavië-in-het-klein beschouwd en de desintegratie van Joegoslavië moest wel leiden tot de desintegratie van Bosnië-Herzegovina, met als gevolg dat de Bosniaken hun recht tot zelfbeschikking zouden verliezen. Een zelfstandige Macedonië, vreesde men, zou oude territoriale aanspraken van haar buurlanden, die al eerder over de Macedonisch grondgebied oorlogen met elkaar hebben gevoerd, weer actueel maken.

Aangezien de Montenegrijnen, de Macedonen, en de Bosniaken pas in de 20ste eeuw hun nationale identiteit definieerden, hadden zij een grote achterstand opgelopen in de ontwikkeling van het nationale bewustzijn in vergelijking met de Serven, de Kroaten, en de Slovenen. Deze achterstand is ook te merken aan de staat van hun geschiedschrijving. James Gow noemt deze 'blinde vlekken' in de geschiedschrijving 'uncharted territories'. Daartoe rekent hij ook Slovenië, waarover nog steeds weinig vakliteratuur bestaat.¹⁸⁶

In de historische en politicologische studies kan men twee verschillende methodes onderscheiden, die elkaar aanvullen. De eerste methode heeft betrekking op het bestaansrecht van de respectievelijke volkeren, waarbij meestal gekeken wordt naar de historische wortels van een etnische groep en naar het proces van de nationale bewustwording in de 19de en de 20ste eeuw. De tweede aanpak heeft betrekking op het bestaansrecht van de respectievelijke regio's: hebben Montenegro, Macedonië, en Bosnië-Herzegovina aantoonbare staatsrechtelijke tradities? Met andere woorden: hebben zij eerder in de geschiedenis bestaan als onafhankelijke staat? Voor de historici betekent dit, dat zij moeten kiezen tussen de geschiedenis van het volk en de geschiedenis van de regio. De Britse publicist Hugh Poulton schreef in 1995 *Who are Macedonians?* over de etnische achtergronden van de Macedonen. Over Bosnië-Herzegovina zijn recentelijk twee boeken verschenen. Een ervan, geschreven door de Britse historicus Noel Malcolm, heeft als uitgangspunt de geschiedenis van de regio. Het andere, geschreven door de Bosnische historicus Mustafa Imamović, legt de nadruk op de culturele, etnische en politieke wortels van de Bosniaken.¹⁸⁷

In tegenstelling tot Servische, Kroatische en Sloveense nationale identiteit is de nationale identiteit van Montenegrijnen, Macedonen en Bosniaken omstreden of wordt zelfs ontkend door de omringende volkeren.

¹⁸⁵ Zie b.v.: Jaques Rupnik (red.), *De Sarajevo á Sarajevo: L'échec yugoslave*, (Brussel, 1992). Charles Gati, "From Sarajevo to Sarajevo", *Foreign Affairs*, Fall 1992, pp. 64-78. In Nederland leidde het stuk "Europa wentelt zich in zijn Sarajevo-complex" van Alfred Pijpers tot een verhit debat over het nut van het veelvoudige oproepen van het beeld van Sarajevo in de Europese geschiedenis in verband met de oorlog in Bosnië-Herzegovina (1992-1995). Zie ook H. J. A. Hofland "Het Sarajevo-complex", *NRC-Handelsblad* (22 maart 1995). H.L. Wesseling "Sarajevo-complex", *NRC-Handelsblad* (30 maart 1995).

¹⁸⁶ Gow (1997) 469.

¹⁸⁷ Zie: Noel Malcolm, *Bosnia - A Short History* (London, 1993). Mustafa Imamović, *Historija Boš njaka*, (Sarajevo, 1998).

Montenegro en Montenegrijnen

De vervlechting van Servische en Montenegrijnse politieke, religieuze en culturele ontwikkelingen heeft ertoe geleid dat de geschiedenis van Montenegro meestal behandeld werd als een onderdeel van de Servische nationale geschiedenis.¹⁸⁸ Een belangrijke mijlpaal in de politieke geschiedenis van Montenegro was de vorming van het onafhankelijke Montenegrijnse koninkrijk in 1878. Montenegro en Servië raakten betrokken bij de oorlog in Bosnië-Herzegovina (1875-1878), die begon als een boerenopstand maar snel tot een Europese oorlog escaleerde. Het was een van de weinige succesvolle boerenopstanden in de Europese geschiedenis, die ertoe leidde dat Montenegro een plaats op de Europese landkaart kreeg los van Servië. In de volgende jaren kon Montenegro zich verheugen in een groeiende belangstelling van Europese politici en intellectuelen. Europese historici en andere publicisten hebben ijverig meegewerkt aan het ontstaan van het beeld van een opstandig, eerlijk, en onoverwinnelijk bergvolk, dat nooit door de Osmanen was veroverd.

Ook de bekende publicist en regio-kenner R.W. Seton-Watson refereert aan hun Servische achtergrond en hun oorlogszuchtige karakter: ‘The history of the Black Mountain (Crnagora) is in many respects the most romantic in all chequered annals of the peninsula. Its batten rocks and precipices became a rallying place for the Serb survivors from the fatal carnage of Kosovo; and under Ivo Crnojević, renowing in many ancient ballad as Ivo the Black or Ivo Beg, this remnant of a war like nation defended itself desperately against all comers(...)’¹⁸⁹

De mythe over het dappere en oorlogszuchtige bergvolk komt echter niet overeen met de historische realiteit want een groot deel van het huidige Montenegro werd in de 15de door de Osmanen veroverd. In het bergachtige en moeilijk toegankelijke Montenegro behielden de lokale notabelen de macht, maar zij moesten wel tribuut aan de Osmanen betalen, wat van hen in feite Osmaanse onderdanen maakte. Het nationale bewustzijn van de Montenegrijnen begon zich pas te ontwikkelen onder invloed van het Servische nationalisme in de 19de eeuw. De Montenegrijnse heerser Petar Petrović Njegoš was een Servische nationalist, die moeiteloos zijn dubbele maatschappelijke rol als soeverein van Montenegro en belangrijkste Servische schrijver van de 19de eeuw wist te combineren. De laatste Montenegrijnse koning Nikola Petrović Njegoš was buitengewoon goed ingevoerd in de Europese hoven door de huwelijken van zijn talrijke kinderen. Zijn oudste dochter was getrouwd met de Italiaanse koning, een andere dochter met de Servische koning Petar KaraĐorĐević. Zijn zoon en troonopvolger Danilo was getrouwd met een

¹⁸⁸ Zie b.v.: Jelavich (1990).

¹⁸⁹ R. Seton-Watson, *Rise of Nationality in the Balkans*, (Londen, 1917) 31.

Duitse prinses en nog twee dochters waren getrouwd met Russische groothertogen. De politieke banden met Rusland waren sterk. De Russische tsaar Nicholaas de Tweede beschouwde Montenegro als een Slavische bondgenoot op de Balkan, die zeer belangrijk was vanwege de toegang tot de Adriatische Zee. Rusland gaf Montenegro jaarlijks een genereuze donatie en koning Nikola liet zich enthousiast uit over dit bondgenootschap: ‘Wij en Russen zijn 60 450 000 man sterk!’¹⁹⁰ Nikola riep in 1910 Montenegro tot een koninkrijk uit en hij werd de eerste Montenegrijnse koning.

Historici wijzen erop dat het besef van een aparte Montenegrijnse identiteit pas tijdens de Eerste Wereldoorlog ontstond als gevolg van de machtsstrijd tussen het Montenegrijnse en het Servische koningshuis, die voorafging aan de vorming van het Zuidslavische koninkrijk in 1918.¹⁹¹ Koning Nikola en zijn regering ontvluchtten Montenegro in 1916 en tot 1921 verbleef de Montenegrijnse koninklijke familie in Frankrijk. De historische bronnen over deze periode zijn gebrekkig, want na de capitulatie van Montenegro in 1916 werden alle belangrijke documenten en archieven door de Oostenrijkse bezetters vernietigd. De belangrijkste bronnen voor de geschiedenis van Montenegro tijdens en vlak na de Eerste Wereldoorlog zijn de archieven van het Franse Ministerie van Buitenlandse Zaken en van de Franse geheime dienst. De Franse diplomatieke betrokkenheid bij Montenegro begon in 1880. Sindsdien werden bijna dagelijks verslagen naar Parijs gestuurd. Koning Nikola heeft nooit de reden voor zijn aftreden in 1918 bekend gemaakt en er zijn zeer weinig memoires of andere persoonlijke herinneringen van zijn medewerkers of anderen. Wat bekend is, is dat hij afstand van de troon moest doen om plaats te maken voor de Servische koning die de soeverein van het nieuwe koninkrijk moest worden. De Montenegrijnen raakte daardoor politiek verdeeld. Een deel van de Montenegrijnse bevolking was pro-Servisch en steunde de Servische koning, terwijl een ander deel loyaal bleef aan het Montenegrijnse koningshuis. Koning Nikola stierf in ballingschap. Zijn kleinzoon Aleksadar KaraĐorĐević, de zoon van Nikola’s dochter, die al in 1890 was gestorven en de Servische koning Petar, volgde in 1921 zijn vader op. Montenegro was gedurende het interbellum geen aparte politiek-administratieve eenheid binnen het Joegoslavische koninkrijk.

Over de status van Montenegro in de communistische federatie schreef Milovan Đilas een aantal interessante studies. Đilas werd in 1943 als communistische ideoloog betrokken bij het definiëren van de status van Montenegro in de communistische federatie. Hij was voorstander geweest van een politiek-administratieve onafhankelijkheid van Montenegro, maar tegelijkertijd vond hij dat de Montenegrijnen

¹⁹⁰ Zie: Kim Fancev, “Pour la France: French Intelligence and the Montenegrin Government -In-Exile, 1916-1921” in R. B. Spence&l. L. Nelson, *Scholar, Patriot, Mentor, Histroical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic*, Boulder, 1992: 251. M. Đilas, *Land Without Justice* (New York, 1974).

geen aparte natie vormden. Hun Servische afkomst was voor Đilas onbetwistbaar en hij interpreteerde het besluit van de communisten om van de Montenegrijnen een aparte natie te maken als een poging om de rol van Servië binnen het communistische Joegoslavië te verzwakken.¹⁹² De bevolking van Montenegro bleef verdeeld over hun eigen nationale identiteit. Ongeveer de helft van de bewoners van Montenegro voelt zich Serviër, de andere helft Montenegrijn. Hoe arbitrair de etnische identiteit is, wordt afdoende geïllustreerd door het feit dat sommige leden van dezelfde familie zich vaak als Servisch identificeren terwijl andere leden van die familie zich beschouwen als Montenegrijn. Een van de interessantste voorbeelden daarvan is de familie van de Servische leider Slobodan Milošević, die in Montenegro is geboren. Milošević verhuisde als kind naar Servië en hij beschouwt zichzelf als Servisch, maar zijn oudere broer noemt zich Montenegrijn.

De nationale identiteit van de bewoners van Montenegro was (en is) soms gebaseerd op historisch besef en soms op praktische overwegingen. Dat laatste had vooral te maken te maken met de zogenaamde etnische sleutel die werd gehanteerd bij benoemingen in belangrijke politieke en maatschappelijke functies in de Joegoslavische federatie. De Montenegrijnse communisten konden hun nationaliteit bepalen afhankelijk van het moment dat een belangrijke functie vrij kwam, en zij kozen voor de nationaliteit waarin zij de meeste kans maakten. Het post-communistische Montenegro vertoont dezelfde verdeeldheid. De Montenegrijnse president Milo Đukanović hoort bij de stroming die een eigen Montenegrijnse identiteit opeist, terwijl zijn politieke tegenstander Momir Bulatović Montenegro ziet als een deel van Servië en daarom de politieke lijn van Belgrado volgt.

¹⁹² Zie: Đilas (1974).

Macedonië en de Macedonen

In 1860 publiceerde een Servische priester een bundel met Macedonische volksliederen onder de titel *The Folk Songs of Macedonian Bulgars*. Hij schreef dat deze titel was gekozen omdat elke Slavische Macedoniër zichzelf als Bulgaars beschouwde en de eigen taal Bulgaars noemde.¹⁹³ Ook een van de eerste politieke bewegingen in Macedonië, de VMRO (Interne Macedonische Revolutionaire Organisatie), die aan het begin de 20ste eeuw ontstond, werd aanvankelijk ondersteund door Bulgaarse nationalist. Maar het is onduidelijk of de VMRO een verlengstuk was van de Bulgaarse politiek, of dat het ook een eigen politieke agenda had waarop de Macedonische onafhankelijkheid bovenaan stond. De Servische en de Bulgaarse rivaliteit over Macedonië had tot gevolg dat verschillende culturele en politieke organisaties vanuit Griekenland, Servië en Bulgarije contacten met de bevolking in Macedonië onderhielden om de politieke sympathie van de bevolking te winnen: ‘They were Bulgars in struggle against Serbian and Greek hegemonism, but with the Bulgar world they were increasingly becoming exclusive Macedonians.’¹⁹⁴ De Britse publicist Hugh Poulton volgt de ontwikkeling van de Macedonische nationale kwestie, die hij definieert als ‘the unresolved status of territories with mixed population coveted by a set of bordering states.’¹⁹⁵ De Balkanoorlogen (1912-1913) leidden ertoe dat het geografische Macedonië werd verdeeld over Griekenland, Bulgarije en Servië. In 1918 werd het Servische deel van Macedonië geïncorporeerd in het net opgerichte Joegoslavische koninkrijk. Dat deel van Macedonië kreeg in 1945 territoriale autonomie en werd in 1991 een Macedonische nationale staat. Het koninkrijk Joegoslavië bood geen territoriale en culturele autonomie aan de Macedonen. De Joegoslavische communisten daarentegen erkenden de Macedonen als een apart volk, en Macedonië werd een constituerende republiek binnen de Joegoslavische federatie. De Joegoslavische communisten probeerden zonder succes Grieks-Macedonië bij de nieuwe republiek in te lijven.

Na de Tweede Wereldoorlog begonnen de Joegoslavische Macedonen hun nationale geschiedenis te schrijven en werd hun taal gestandaardiseerd. Het proces van de natievorming van de Macedonen na 1945, werd gekenmerkt door de nationalistische toon in de geschiedschrijving en een streven om op grond van nationale symbolen en helden uit oudheid het bestaansrecht van de natie te bewijzen.¹⁹⁶ De Macedonische intellectuele en politieke elite beschouwde de Joegoslavische staat als een goede oplossing voor de Macedonische nationale kwestie. Door de desintegratie van Joegoslavië werd opnieuw duidelijk waarom de Macedonische nationale kwestie zo bedreigend is voor de stabiliteit van de Balkan. Poulton

¹⁹³ Banac (1983) 310.

¹⁹⁴ *Ibid.*, 327.

¹⁹⁵ H. Poulton, *Who are the Macedonians?*, London (1994) 47.

wijst op de negatieve reactie van Griekenland op de erkenning van het Joegoslavische deel van Macedonië als onafhankelijke staat, en op het ongelukkige compromis voor een alternatieve naam: de nieuwe staat heet officieel de Voormalige Joegoslavische Republiek Macedonië. Een belangrijke bijdrage over het Griekse en Macedonische nationalisme is geschreven door Loring Danforth, een antropoloog die in de Macedonische kwestie geïnteresseerd raakte door zijn onderzoek in Griekenland. Danforth bevestigt de arbitraire aard van de etnische identiteit met voorbeelden van de leden van dezelfde familie waarin de een kiest voor de Griekse etnische identiteit en de ander voor de Macedonische.¹⁹⁷

Maar de belangrijkste boodschap van deze auteurs is dat Macedonië in de huidige politieke omstandigheden in de post-Joegoslavische Balkan recht heeft op een eigen nationale staat. Macedonië kan een zelfstandige staat zijn, of worden ingelijfd door de buurlanden.

Bosnië-Hercegovina en Bosniaken

Omdat Bosnië-Hercegovina sinds de 14de eeuw niet als een zelfstandige politiek-administratieve eenheid bestond, werd het door de historici behandeld als een onderdeel van de geschiedenis van het Osmaanse rijk (1463-1878), van het Habsburgse rijk (1878-1918), of van de Joegoslavische staat (1918-1941 en 1945-1992). Ook wordt de geschiedenis van Bosnië-Hercegovina vaak behandeld als een onderdeel van de Servische dan wel de Kroatische nationale geschiedenis. Ondanks het feit dat sinds de tweede helft van de 19de Bosnië-Hercegovina vaak het onderwerp van historische studies was, konden de bestaande historische studies geen bevredigende antwoorden geven op de vragen die men stelde na de uitbreken van de oorlog in Bosnië-Hercegovina in 1992.¹⁹⁸ Het bleek dat veel buitenlandse waarnemers, diplomaten en publicisten het werk van de Nobelprijs winnaar voor literatuur Ivo Andrić, lazen als een inleiding in de Bosnische geschiedenis. In augustus 1993 vertelde de toenmalige Duitse minister van Buitenlandse zaken Klaus Kinkel bijvoorbeeld dat hij Andrić's meesterwerk *De Brug over de Drina* tijdens zijn vakantie ging lezen, waarmee hij kennelijk wilde laten weten dat hij ook tijdens zijn vakantie de Bosnische crisis niet zou verwaarlozen. De Kroatische diplomaat Janko Vraniczany-Dobrinović verklaarde in augustus 1994 voor het Kroatische dagblad *Slobodna Dalmacija* dat hij de hoofdaanklager van de Internationale Tribunaal voor de Oorlogsmisdaden in het voormalig Joegoslavië, Richard Goldstone, had aangeraden hetzelfde boek van Andrić te lezen, om de actuele politieke problemen te kunnen begrijpen. Ook Peter

¹⁹⁷ Zie: Loring Danforth, *The Macedonian Conflict - Ethnic Nationalism in a Transitional World* (Princeton, 1995).

Handke verklaarde voor de Servische televisie dat hij de Serven veel beter begrijpt sinds hij *'De Brug over de Drina'* heeft gelezen. Hoewel de beroepshistorici waarschuwden dat Andrić geen historicus was en dat zijn werk niet moest worden geïnterpreteerd als gebaseerd op betrouwbare historische feiten, gebeurde dat wel. het zoeken naar de oorzaken van de oorlog werd Andrić geciteerd als een profeet die een 'psychopolitieke geografie' van Bosnië had geschreven, waarin de Serven in Bosnië-Herzegovina de slachtoffers van de onderdrukking en de terreur van hun islamitische overheersers waren geweest. Vanuit dat perspectief werden ook de actuele politieke spanningen verklaard.¹⁹⁹

Bosnië-Herzegovina was in de historische literatuur zeker geen 'blinde vlek': niet wat de hoeveelheid publicaties betreft en al evenmin inzake hun kwaliteit. Het was eerder een 'grijze zone'. Het probleem was dat er geen integrale geschiedenis van Bosnië-Herzegovina bestond, die een antwoord kon geven op o.a. de vragen over de historische legitimiteit van Bosnië-Herzegovina als een onafhankelijke staat, of over de nationale identiteit van de Bosniaken. Nog voordat de oorlog in Bosnië-Herzegovina uitbrak bleek dat elke etnische groep een eigen interpretatie van de Bosnische geschiedenis had. Zo wezen de Serven op de lange geschiedenis van conflicten, van wederzijdse onverdraagzaamheid, van religieuze segregatie en van onderdrukking van de niet-moslim bevolking tijdens de Osmaanse overheersing. De Bosniaken daarentegen hadden het juist over de lange traditie van wederzijds respect en tolerantie tussen verschillende confessionele groepen die voortgekomen zijn uit het Osmaanse 'millet' systeem, waarin de autonomie van de niet-islamitische religieuze gemeenschappen werd gewaarborgd. Al gauw na het uitbreken van de oorlog bleek dat alle strijdende partijen de geschiedenis mobiliseerden om hun politieke belangen te rechtvaardigen. De vijf belangrijkste boeken over de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina, die na het uitbreken van de oorlog in 1992 verschenen, werden geschreven als reactie op de tegenstrijdige en vaak willekeurige interpretaties van de geschiedenis.²⁰⁰ De auteurs Malcolm, Calic, Donia & Fine, Pinson en Friedman behoren tot de zogenaamde 'Bosnische school', omdat zij tot op zekere hoogte de opvatting delen dat de Bosnische staat historische legitimiteit heeft; dat de Bosnische geschiedenis een geschiedenis van multi-confessionele verdraagzaamheid is; en dat het geweldgebruik tussen verschillende etnische groepen van veel recenter datum is dan meestal wordt aangenomen. De Britse historicus Noel Malcolm schrijft in de inleiding van zijn boek *'Paradoxically, the most important reason for studying Bosnia's history is that it enables one to see that the history of Bosnia in itself does not explain the origins*

¹⁹⁹ I. Žanić, "Pisac na osami: upotreba Andrić eve knjizevnosti u ratu u BiH" in *Erazmus* 18 (1996) 48-55.

²⁰⁰ Noel Malcolm, *Bosnia - A Short History*, (London, 1994). Mark Pinson red., *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, (Cambridge (Mass), 1994). R. Donia en J. Fine, *Bosnia and Herzegovina: a Tradition Betrayed*, (London, 1994). J.-M. Čalić, *Der Krieg in Bosnien-Herzegovina: Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche*, (Frankfurt, 1995). Francine Friedman, *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, (Boulder, Col. en Oxford), (1996).

of this war.'²⁰¹

De aanhangers van de 'Bosnische school' beschouwen het Servische en het Kroatische nationalisme als destructief voor de vreedzame Bosnische samenleving, en verzetten zich tegen de inbreng van zowel de Servische als de Kroatische historiografie, die op grond van de historische en etno-religieuze criteria de Bosnische geschiedenis als een deel van Servische of Kroatische nationale geschiedenis beschouwt. Deze auteurs schrijven de intra-confessionele spanningen toe aan krachten van buiten Bosnië-Herzegovina, maar zij geven geen bevredigend antwoord op de vraag waarom de veronderstelde Bosnische saamhorigheid zo fragiel was dat in 1991 de Bosnische samenleving zo verdeeld kon raken. Donia en Fine schrijven de polarisatie van de Bosnische samenleving toe aan de mobilisering van vage angsten en vooroordelen door nationalistes, die de slogan 'de Serven, de Kroaten en de Bosniaken kunnen niet met elkaar leven' in een 'self-fulfilling prophecy' veranderden. De geschiedenis van het geweldgebruik tussen de drie religieuze groeperingen gaat volgens deze auteurs niet verder terug dan de Tweede Wereldoorlog. In hun ijver om de aantijgingen over de lange geschiedenis van conflicten te ontkrachten, dreigen zij echter vaak de inter-confessionele harmonie van voor de Tweede Wereldoorlog te overdrijven. Hun critici wijzen er op dat de christenen in de Osmaanse maatschappij tweederangs burgers waren en dat er al sinds de 19de eeuw gewelddadige botsingen plaats vonden. Ekmečić b.v. telt sinds 1805 dertien conflicten in Bosnië-Herzegovina, voorafgaand aan de oorlog van 1992.²⁰²

Een ander belangrijk thema dat door de aanhangers van de 'Bosnische school' werd behandeld is de reactie op de beweringen dat een onafhankelijk Bosnië-Herzegovina geen bestaansrecht heeft, omdat het geen staatsrechtelijke traditie kent. In een boek, in 1994 geschreven door Bosnië-Herzegovinaanse intellectuelen als reactie op de Servische en de Kroatische misdaden tegen de Bosnië-Herzegovinaanse bevolking, hanteren de auteurs een soortgelijke argumentatie inzake de staatsrechtelijke traditie van Bosnië-Herzegovina, als de aanhangers van de 'Bosnische school'.²⁰³ Bosnië-Herzegovina heeft in deze opvatting al sinds de Middeleeuwen een historische continuïteit. Tijdens het bewind van Tvrtko I Kotromanić (1358-1391) heeft de Bosnische staat een hoogtepunt bereikt. In 1377 werd het tot een koninkrijk uitgeroepen. De zuidelijke grens werd verschoven tot ver in Dalmatië, inclusief de eilanden Korčula, Brač en Hvar.

De Osmaanse overheersing kwam tussen 1389 tot 1528 geleidelijk tot stand. De territoriale continuïteit werd door de Osmanen gehandhaafd. In 1588 werd de Bosnische villajet (beglerberluk)

²⁰¹ Malcolm (1994) Introduction.

²⁰² Gremaux en A. de Vries, "Het omstreden verleden van een verloren land: historiografie en nationale bewustzijn in Bosnië-Herzegovina, *Groniek-Historisch Tijdschrift*, okt-nov (1995) 109.

²⁰³ Zie de reactie van de Bosnië-Herzegovinaanse intellectuelen in : Safet Halilović (red.), *Vrijeme beš čaš ča - genocid nad Boš njacima dvadesetog stoljeć a*, (Zenica, 1994).

gevormd. Deze provincie (villajet) omvatte ook grote delen van Servië, Kroatië (Dalmatië, Slavonië, Banija, Lika) en Montenegro. Het Osmaanse privilegiesysteem waarin de moslimgelovigen werden voorgetrokken, werd formeel afgeschaft in Tanzimat van sultan Abdulmedjid (1839-1851), bekend als Hatisjerif van Gluhane, waarin hij alle zijn onderdanen gelijk stelde, ongeacht hun religie en klasse. In 1867 kreeg Bosnië-Herzegovina de eerste geschreven grondwet. Ook tijdens het Oostenrijks-Hongaarse bewind (1878-1918) werd Bosnië-Herzegovina beschouwd als *corpus separatum*, d.w.z. als een aparte staatskundige eenheid binnen de monarchie: de Bosnische villajet werd 'Reichsland'.

In 1918 werd Bosnië-Herzegovina geïncorporeerd in het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen. De Joegoslavische Moslim Organisatie eiste dat de territoriale integriteit van Bosnië-Herzegovina zou worden gehandhaafd, maar toen in 1919 het koninkrijk werd verdeeld in vier provincies, werd geen rekening gehouden met de historische grenzen van Bosnië-Herzegovina. Het werd verdeeld over vier provincies. Ook de Servo-Kroatische Overeenkomst uit 1939 hield geen rekening met de territoriale integriteit van Bosnië-Herzegovina. Het werd opnieuw verdeeld tussen Servië en Kroatië, tot grote ontevredenheid van de Bosniakse politici en intelligentsia. In het communistisch Joegoslavië werd Bosnië-Herzegovina een van de zes constituerende republieken, wat overeen kwam met erkenning van de territoriale soevereiniteit van deze regio.

De aanhangers van de 'Bosnische school' hebben nieuwe accenten geplaatst in de interpretaties van de Bosnische geschiedenis. Zij hebben een substantiële bijdrage geleverd aan de discussie over het bestaansrecht van Bosnië-Herzegovina als een onafhankelijke staat.

In het literaturessay over de geschiedenis van Bosnië-Herzegovina schreef Robert Donia het volgende: 'Most Bosniaks subscribe to an origin myth that traces their ethnogenesis to the Middle Ages. The popular legend is simple, attractive, and unambiguous. After migrating to the Balkan Peninsula in the sixth and seventh centuries, the story goes, Slav speaking inhabitants of Bosnia were prosylitized by christian missionaries from Rome to the West and from Constantinople from the east. Unwilling to succumb to either Catholic or Orthodox overlordship, the Bosnians formed their own church, and many church members adopted the dualist heresy known as 'Bogomilism'. (...) Following the Ottoman conquest of Bosnia (completed in 1463), the Bogomils and nobility of medieval Bosnia converted *en masse* to Islam and became Bosnian Muslims, member of the group known today as the Bosniaks.'²⁰⁴ De historicus Imamović signaleert ook dat de term 'Bosnische taal' voor de eerste keer in schriftelijke vorm gebruikt

²⁰⁴ Robert Donia, "The New Bosniak History", Nationalities Papers (Vol.28, No. 2) 2000; 352.

werd in een notariële akte uit 1436. Daarvoor werd meestal de term Slavische of Illyrische taal gebruikt.²⁰⁵ De historici Vera Kržišnik-Bukić en Mustafa Imamović²⁰⁶ proberen aan te tonen dat de nationale identiteit van de Bosniaken een lange historische continuïteit heeft, en dat die ook door de Osmanen werd erkend die hen ‘Bosnisch volk’ noemden. De Zuidslavische moslims uit Bosnië-Herzegovina wilden zelf niet ‘Turken’ worden genoemd en prefereerden een term die hun regionale identiteit benadrukte, b.v. ‘Moslims uit Bosnië’.²⁰⁷ Een controversieel aspect in de identiteit van de Zuidslavische moslims was echter dat zij nooit hun culturele achtergrond hebben verloochend en dezelfde taal bleven spreken als hun Zuidslavische burenen, de orthodoxe en de katholieke Zuidslaven. Dit was vaak aanleiding voor Servische en Kroatische nationale ideologen om hen als afvallige Serven of Kroaten te beschouwen, die zich eigenlijk weer tot hun oude geloof zouden moeten bekeren. De Bosniakse historici en intellectuelen zien echter een verband tussen de ketterse Bogumilen-sekte uit de Middeleeuwen en de moderne Bosniakse nationale identiteit. De aanzet tot deze theorie werd gegeven in de 19de eeuw door Franjo Rački, die de Bogumil-sekte, die hij *Paterani* noemde, in verband bracht met de middeleeuwse Bosnische kerk. Volgens deze theorie ging de Bosnische bevolking over tot Islam om zich te beschermen tegen de vijandige houding van Rome ten opzichte van de leden van de Bosnische Kerk. Deze theorie werd buitengewoon populair in de Bosniakse intellectuele kringen, die er een bewijs in zagen dat de Bosniaken al een aparte identiteit ten opzichte van hun burenen hadden voordat de Osmanen de Balkan veroverden. Hoewel deze theorie door de meeste historici niet meer serieus wordt genomen, is die in het voormalig Joegoslavië en vooral onder de Bosniaken nog steeds populair. Malcolm (1994) opperde de theorie dat de Bosnische Kerk oorspronkelijk een katholieke monistische orde was met religieuze elementen uit het orthodoxe geloof. De Bosnische bisschopszetel werd verplaatst naar het Hongaarse grondgebied en had geen controle over de Bosnische katholieken. Het feit dat de Bosnische Kerk zo lang geïsoleerd was maakte het in feite autonoom ten opzichte van Rome, en volgelingen van de Bosnische Kerk werden daar als ketteren beschouwd. Om de Bosnische ketterij uit te roeien stuurde Rome vanaf de 14de eeuw Franciscaanse monniken naar Bosnië, die door de plattelandsbevolking werden gerespecteerd vanwege hun praktische instelling en hun kennis over o.a. landbouw en geneeskunde. Over het aantal volgelingen van de Bosnische Kerk is weinig bekend, maar men veronderstelt dat de Bosnische adel ook bij de kerk hoorde. Uit de nieuwe historische interpretaties over deze periode blijkt dat de theorie over massale bekeerungen van de leden van de Bosnische kerk tot de Islam, niet bevestigd kan worden. Uit de Osmaanse registers

²⁰⁵ Ibid., 15.

²⁰⁶ Vera Kržišnik-Bukić, *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti* (Sarajevo 1997).

Mustafa Imamović, *Historija Bošnjačka*, (Sarajevo, 1998).

²⁰⁷ Imamović (1998) 14.

blijkt dat de bekeringen zeer geleidelijk plaats vonden en dat de meeste bekeerlingen als hun voormalig geloof het orthodoxe of katholieke geloof opgaven, terwijl slechts een kleine minderheid tot de Bosnische kerk hoorde. Malcolm concludeert op grond daarvan dat er nooit sprake is geweest van massale bekeringen in de periode onmiddellijk na de Osmaanse overheersing. Hij beschouwt sociaal-economische en niet religieuze overwegingen als doorslaggevend bij bekeringen. De moslims genoten veel privileges in de Osmaanse maatschappij; privileges die onbereikbaar waren voor de niet-moslims. De moslims konden een militaire of ambtelijke carrière maken, het laatste in de administratieve centra die in elke stad werden ingesteld. Ook het juridische systeem was een bron van systematische discriminatie, Christenen mochten geen rechtszaak tegen een moslim beginnen en mochten ook niet als getuigen tegen moslims optreden. Geen van de auteurs geeft echter een bevredigend antwoord op de vraag waarom alleen de bevolking uit Bosnië-Herzegovina en Albanië massaal tot Islam is overgegaan, terwijl de Serven en Montenegrijnen dat niet deden. Als de praktische sociaal-economische overwegingen doorslaggevend waren, gold dat zeker ook voor de Serven en de Montenegrijnen. Imamović beschouwt het jaar 1737 als beslissend voor de vorming van de Bosnische nationale identiteit. In dat jaar, voorafgaand aan de aanval van het Habsburgse leger op de stad Banja Luka, riep de Habsburgse koning de Bosniaken op om zich over te geven. De koning beloofde dat diegenen die afstand van de Islam zouden doen, hun eigendommen zouden mogen behouden en met rust zouden worden gelaten. Maar volgens Imamović heeft deze dreiging de Bosniaken alleen versterkt in de verdediging van hun religieuze identiteit: en zij wonnen de slag.²⁰⁸

De Bosnische historicus Ahmed Aličić²⁰⁹ minimaliseerde de religieuze identiteit van de Bosniaken in hun etnische identiteit. Hij vindt dat de Bosniaken een eigen nationale identiteit hebben sinds de Middeleeuwen, en dat de Osmanen hen ook als een aparte etnische groep beschouwden. Aličić evenals Imamović beschouwen de opstand tegen het centrale Osmaanse gezag in de 19de eeuw onder leiding van Husein Gradašević als mijlpaal in de ontwikkeling van de identiteit van de Bosniaken. Onder Gradašević's leiding (1831-1832) eisten de Bosniaken de autonomie van Bosnië binnen het Osmaanse rijk. Deze eis was gebaseerd op de economische belangen van de Bosnische landbezitters en had niets te maken met de toen populaire Westerse ideeën over nationalisme.²¹⁰ Het Europese nationalisme kwam naar Bosnië onder invloed van de Kroatische Illyrische beweging. De vooraanstaande Bosnische historicus en Franciscan Ivan Frano Jukić bepleitte een gezamenlijke etnische identiteit voor de bewoners van de drie grootste religieuze gemeenschappen in Bosnië. De Habsburgse politicus en Balkan-kenner

²⁰⁸ Ibid., 301.

²⁰⁹ Zie: A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1831. godine* (Sarajevo 1996).

²¹⁰ Ibid., 333-337

Benjamin Kallay die tussen 1868 en 1875 ambassadeur in Belgrado was, schreef in 1877 een belangwekkend boek over de Servische geschiedenis dat ook in het Servisch werd vertaald.²¹¹ In het boek verdedigde hij het standpunt dat Bosnië-Herzegovina Servisch grondgebied was, maar in zijn nieuwe functie als gouverneur van Bosnië-Herzegovina (1883-1903) moest hij daarvan afstand nemen en zijn eigen boek verbieden.²¹² De politiek van Kallay was sinds 1883 gericht op de vorming van een gezamenlijke identiteit voor alle bewoners van Bosnië-Herzegovina ongeacht hun confessionele achtergrond, die dan *Bošnjaci* (enkelvoud Bošnjak) zouden heten. Dit concept werd overgenomen van de Osmaanse heerser Topal-pasja die in de jaren zestig van de 19de eeuw probeerde een Bosnische identiteit voor alle bewoners van Bosnië in te voeren. Toen al hebben Serven en Kroaten dat geweigerd: de orthodoxe en katholieke bewoners van Bosnië zochten liever aansluiting bij respectievelijk de Servische en de Kroatische nationale beweging. Kallay kon ook niet op de steun van de moslimbovenlaag rekenen: zij wilden niet één volk met hun voormalige onderdanen vormen. Na 1878 werd voor de moslimbewoners van Bosnië de term *Muhamedanci* of *Muhamedovci* gebruikt, in het Duits vertaald als Muhammedaner. Imamović schrijft dat ook steeds vaker de term *musliman* werd gehanteerd. Deze term is afkomstig van het Arabische woord *muslim* ('zich aan God toewijden'), dat in het Perzisch in het meervoud bestaat als *musliman* en dat gebruikt wordt voor leden van de islamitische geloof. De term 'Bošnjak' zou aanvankelijk toegepast worden op alle bewoners van Bosnië-Herzegovina²¹³

Over de Habsburgse overheersing van Bosnië-Herzegovina die vier decennia heeft geduurd, bestaan verschillende interpretaties. Imamović beschouwt deze periode als ongunstig voor de Bosniaken, die hun geprivilegieerde maatschappelijke positie ten opzichte van de niet-moslims verloren. Een deel van de moslim-elites paste zich echter snel aan en accepteerde de Habsburgse overheid, maar veel Bosniaken besloten het land te ontvluchten.²¹⁴ Kržišnik-Bukić wijst op de veranderingen in de bevolkingssamenstelling tijdens het veertigjarige Habsburgse bewind: ongeveer 100 000 Bosniaken vertrokken naar Turkije. De grootste emigratiegolven vonden plaats na de invoering van de algemene dienstplicht in 1881 en na de annexatie in 1908. Daarentegen voerden de Habsburgse autoriteiten wel een aanmoedigingsbeleid voor de immigratie van Kroaten, Slovenen, Duitsers en andere christelijke bevolkingsgroepen uit de monarchie²¹⁵

Het concept van *bošnjaštvo* kreeg een vervolg aan het eind van de 19de eeuw in de beweging voor

²¹¹ B. Kallay, *Geschichte der Serben*, (Leipzig, 1877). Zie ook: Gremaux en de Vries (1995) 105.

²¹³ Imamović (1998)

²¹⁴ Nusret Šehić, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1980). Robert Donia, *Islam under the Double Eagle - The Muslims of Bosnia and Herzegovina 1878-1914* (New York 1981).

²¹⁵ Kržišnik-Bukić (1998) 29-30.

nationale bewustwording onder de moslim bewoners van Bosnië-Hercegovina. In 1891 werd het tijdschrift *Bošnjak* uitgegeven, dat volgens zijn oprichter Mehmed Kapetanović, de functie had de patriottische gevoelens van alle bewoners van Bosnië-Hercegovina te verdedigen tegen de Servische en de Kroatische nationalistische propaganda. De redactie van het tijdschrift streefde er ook naar om de vooroordelen over de Bosniaken weg te nemen en de Bosnische samenleving dichter bij de Europese civilisatie te brengen.²¹⁶ De oprichters van *Bošnjak* werkten ijverig samen met de Oostenrijks-Hongaarse autoriteiten en hun interpretatie van de Bosnische identiteit kwam overeen met die van Kallay. Maar toen bleek dat de Serven en de Kroaten dat concept niet wilden accepteren werd de term *Bošnjak* nog alleen met moslims geassocieerd. Sinds 1900 speelt dit interconfessionele element geen rol meer.

In historisch perspectief heeft *Bošnjak* belangrijk werk verricht in het proces van de nationale (zelf)identificatie van de moslims uit Bosnië-Hercegovina, dat een vervolg kreeg in verschillende concepten in de 20ste eeuw. In 1906 werd de eerste politieke beweging opgericht: de Moslim Nationale Organisatie (MNO), die zich voor de politieke belangen van de moslims uit Bosnië-Hercegovina inzette. De 'Joegoslavische ideologie' had geen grote aantrekkingskracht voor de Bosniaken en nog in 1917 werden plannen gemaakt om Bosnië-Hercegovina in administratief opzicht een deel van Hongarije te maken. De oudere generatie Bosniakse politici was ervoor, terwijl de jongere generatie meer voelde voor een Zuidslavische politieke vereniging. De desintegratie van de Habsburgse monarchie versnelde het proces van politieke samenwerking tussen de Bosnische politici met Servië, Kroatië en Slovenië en in 1918 werd Bosnië-Hercegovina geïncorporeerd in het nieuwe Zuidslavische koninkrijk. De eerste belangrijke politieke partij van de Bosniaken, de Joegoslavische Moslim organisatie, (JMO) werd opgericht in 1919 en werd een belangrijke politieke factor in het Joegoslavische parlement. Het koninkrijk Joegoslavië was geen succes voor de Bosniaken. Meteen na de oorlog werden zij het doelwit van Servische intimidaties. De Bosnische geestelijke leider Reis ul-ulema, Džemaludin Čaušević, verklaarde voor de Franse pers in 1919, dat 1000 Bosniakse mannen vlak na de oorlog waren vermoord, 76 vrouwen verbrand en 270 dorpen geplunderd door Servische bendes.²¹⁷ Inzake de etnische en nationale identiteit werd van de moslim bevolking van Bosnië-Hercegovina verwacht dat ze zich als 'moslim Serven' of 'moslim Kroaten' zouden identificeren. De bekendste moslim politicus uit die tijd, Mehmed Spaho, identificeerde zich als 'Joegoslaaf', een van zijn broers beschouwde zich als Kroatisch, een andere broer als Servisch.²¹⁸

²¹⁶ Imamović (1998) 377.

²¹⁷ Malcolm (1994) 162.

²¹⁸ Ibid., 166.

De Bosnische historicus Šaćir Filandra²¹⁹ meent dat gedurende de 20ste eeuw de Bosniaken sociaal en politiek gezien een grote achterstand op de Serven en de Kroaten hadden opgelopen. Volgens hem begonnen de Bosniaken pas in de jaren zestig van de 20ste eeuw met een actieve politiek om hun nationale identiteit erkend te zien. De communisten erkenden in 1968 de Bosniaken als een aparte natie, wat in grote mate te danken was aan de inzet van invloedrijke communisten van moslim afkomst. Tijdens het communisme werden de islamitische bewoners van Bosnië-Herzegovina meestal *Muslimani* genoemd: de hoofdletter 'M' werd toegevoegd om de nationaliteit van het geloof te scheiden: *musliman* zonder hoofdletter was aanduiding voor de religieuze identiteit. Het concept van 'bošnjaštvo' verloor daardoor aan betekenis. Het werd weer opgepakt door de Bosnische emigrant Adil Zulfikarpašić die in de jaren vijftig een van de oprichters was van het tijdschrift *Bosanski pogledi*, en die later in Zürich het Bosnische Instituut oprichtte.²²⁰ Zulfikarpašić pleitte ervoor de Bosnische nationale identiteit een regionale aanduiding te geven in plaats van de gebruikelijke religieuze. In plaats van *Musliman* wilde hij de term Bošnjak (bewoner van Bosnië). De kritiek op zijn concept kwam niet alleen van de Servische en de Kroatische nationalist, maar ook van zijn geloofsgenoten, die deze strikt regionale identiteit niet konden verenigen met de pan-islamitische concepten. Deze seculaire definitie van de moslims uit Bosnië-Herzegovina viel ook niet in smaak bij de gelovige Alija Izetbegović en al in 1990 leidde dat tot een breuk tussen deze politici.²²¹

2.11 Etnisch conflict

De definitie van het Joegoslavische conflict als een etnisch conflict, dat een gevolg was van de eeuwenlange geschiedenis van haat en onverdraagzaamheid tussen de etnische groepen uit de regio, wordt door sociologen en antropologen gecategoriseerd als behorend tot de 'primordial hatred school'. Volgens de Amerikaanse socioloog en Joegoslavië kenner Leonard J. Cohen wordt in dit verklaringsmodel 'the cyclical role of 'ancient enmities' and atavistic impulses in the Balkans'²²² als een vaststaand gegeven aangenomen. In deze benadering wordt de identiteit van een etnische groep vastgesteld met behulp van een classificatiesysteem waarin bepaalde criteria worden gehanteerd, zoals de taal, het geloof en de mythes over de afstamming, zodat deze groep duidelijk van andere groepen kan worden onderscheiden.²²³ Bindingen via taal, geloof en mythes worden als zeer oud en onveranderlijk gezien en daarom als sterker

²¹⁹ S. Filandra, *Bošnjačka politika u XX stoljeću* (Sarajevo, 1998).

²²⁰ Zie: M. Imamović, *Boš njaci u emigraciji 1955-1967* (Sarajevo, 1996).

²²¹ Malcolm (1994) 219.

²²² Leonard Cohen, "Bosnia's 'Tribal Gods': The Role of Religion in Nationalist Politics" in P. Mojzes (1997) 43.

en belangrijker ervaren dan de bindingen die mensen hebben met b.v. de staat. Deze opvatting over de etnische identiteit is ook een uitgangspunt voor de post-communistische nationalistische bewegingen in Joegoslavië. De Kroatische nationalistische geleerden poogden aan te tonen dat het Kroatische volk één van de oudsten van Europa is. In het werk van de historicus Stanko Goldescu, *History of Medieval Croatia*, wordt verwezen naar een oude Kroatische theorie volgens welke de Kroaten nazaten zijn van een Perzische stam, de Harahvaten. Die naam is te vinden op één van de inscripties van de Iraanse heerser Darius in de 5de eeuw vóór Christus. Deze genealogische fantasie werd in de communistische geschiedschrijving niet serieus genomen, maar leefde voort in kringen van Kroatische emigranten. Dominik Mandić, een Kroatische katholieke priester en historicus uit de Verenigde Staten, haalde in zijn boek *Srbi i Hrvati dva različita naroda*²²⁴ (Serven en Kroaten, twee verschillende volkeren) uit 1971 deze theorie aan. Daarna hebben verschillende Kroatische auteurs op deze gedachte doorgeborduurd.²²⁵ Zo'n zoektocht naar 'de etnische oorsprong' is inderdaad zeer belangrijk omdat de Zuidslavische volkeren vele taalkundige, etnografische en folkloristische overeenkomsten hebben. Daardoor ontstond de behoefte om juist de verschillen te benadrukken. Voor de Kroatische nationalisten is het zeer belangrijk te kunnen bewijzen, dat hun volk een andere oorsprong heeft dan de Serven en dat de verschillen tussen deze twee etnische groepen al bestonden vóóordat zij naar de Balkan kwamen. Om de Perzisch-Kroatische band aan te tonen, werden zelfs lange registers met Perzische en Kroatische woorden gemaakt waaruit moest blijken dat de Kroatische taal veel etymologische overeenkomsten met het Perzisch vertoont. Ondanks alle 'wetenschappelijke' bewijzen lukte het de Kroaten niet hun Perzische afkomst te bewijzen: veel van de woorden die als Kroatisch vermeld staan, kunnen net zo goed Servisch of Bosnisch zijn.²²⁶

Er bestaat echter ook een tegenovergestelde benadering van etniciteit, die van de zogenaamde Instrumentalisten.²²⁷ In deze benadering heeft de etnische identiteit niet zo zeer met de gezamenlijke oorsprong te maken, maar vooral met de groepsloyaliteit die onder de Zuidslavische volkeren in de 19de en de 20ste eeuw was ontstaan. De Instrumentalisten beschouwen etnische conflicten als het resultaat van doelgerichte manipulaties met de geschiedenis en met etnische symbolen, om grote massa's te mobiliseren voor politieke doelen die door nationale elites zijn gedefinieerd.

²²³ Zie: C. F. Keyes, "The Dialectics of Ethnic Change" in C. F. Keyes (red.) *Ethnic Change* (Londen, 1982) 5.

²²⁴ Dominik Mandić, *Srbi i Hrvati dva različita naroda* (München-Bercelona, 1971).

²²⁵ Het boek van Mandić verscheen eerst in het buitenland, en pas in 1990 werd het ook in Kroatië uitgegeven. Andere belangrijke werken waarin geschreven werd over de Iraanse afkomst van de Kroaten zijn: B. Vidov, *Povijest Hrvata* (Toronto, 1975). Vinko Grubišić, *Od domovine do pradomovine* (Chicago, 1979). Alemko Gluhak "Porijeklo imena Hrvat" in *Jezik* 37 (Juni 1990.). Tomislav Heres "Podrijetlo i značenje imena Zagreb u svjetlu nekih zagonetaka najstarije hrvatske povijesti" *Marulić* 3 (April 1983) en Mirko Vidović *Hrvatski Iranski korijeni* (Zagreb, 1991).

²²⁶ B.v. sukkar- š ečer. Het woord š ečer (suiker) wordt in het Servisch, maar ook in het Bosnisch gebruikt. Er is zelfs geen synoniem voor dit woord in de Servische of de Bosnische taal. Zie: Vidović (1991) 68.

²²⁷ Zie: A. Cohen, "Variables in Ethnicity" in C. F. Keyes (red.), *Ethnic Change* (Londen, 1982). F. Barth, *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Differences* (Londen, 1969).

Donald Horowitz geeft drie kenmerken die alle etnische oorlogen gemeen hebben: (1) een 'external affinity problem', d.w.z. de moeizame relatie tussen een etnische minderheid en de staat waaraan zij onderhorig is; (2) geschillen over de emotionele symboliek en stereotypen; en tenslotte (3) concrete historische ervaringen van overheersing en geweld tussen etnische groepen. Volgens Horowitz leidden deze factoren tot angst voor uitroeiing en tot haatgevoelens tegen andere groepen.²²⁸ Hij identificeert twee soorten etnische conflicten: 'elite-geleid' conflict: en 'massa-geleid' conflict.²²⁹ Kaufman heeft beschreven hoe een 'elite-geleid' etnisch conflict begint: eerst verzekeren de elites zich van de controle over de media, die zij vervolgens gebruiken voor de uitbreiding van hun hyper-nationalistische ideeën. Zij beweren de leden van hun etnische groep te willen 'beschermen' tegen de andere etnische groepen, maar daardoor worden zij automatisch zelf een bedreiging voor de anderen. De angstpsychose die zij binnen hun groep hebben gecreëerd versterkt echter hun machtspositie en elk incident met de 'andere' groep kunnen zij gebruiken als rechtvaardiging voor een escalatie van het conflict. Kaufman meent dat als een politieke elite aan de macht komt en vanuit die positie de voorwaarden schept om etnische conflicten te ontketenen, dit 'elite-geleid' etnisch geweld is. Maar als de politieke leider (elite) aan de macht kwam toen de extreemnationalistische ideeën al populair waren, is er sprake van 'massa-geleid' geweld. In deze analyse zou het Servische nationalisme 'massa-geleid' zijn. Milošević veranderde van een communistische apparatsjik in een Servische nationalist nadat hij in Kosovo een geëmotioneerde Servische menigte had toegesproken die bescherming tegen de 'Albanese terreur' eiste. Milošević beloofde voor hun belangen in Belgrado op te komen en hij werd daardoor een van de populairste Servische politici. Het is opmerkelijk hoe weinig moeite hij had zijn communistische overtuigingen te combineren met het nationalisme: hij wordt meestal een 'gelegenheidsnationalist' genoemd. Franjo Tuđman daarentegen was al voordat hij aan de macht kwam een overtuigde nationalist, die alleen de Kroatische bevolking nog voor zijn ideeën moest winnen. Zijn ideeën over Bosnië-Herzegovina als 'historische' Kroatische gebieden waren al sinds de jaren zeventig bekend, maar werden zelfs in nationalistische kringen in Kroatië afgewezen. Het Sloveense nationalisme was in deze theorie ook 'massa-geleid'. De maatschappelijke bewegingen in Slovenië die in de jaren tachtig oppositie voerden tegen de federale regering in Belgrado en tegen Slobodan Milošević, wisten ook de Sloveense communistische leiders te overtuigen dat radicale oplossingen nodig waren. Het was echter de communistische elite die Slovenië naar onafhankelijkheid leidde. Het Sloveense 'constitutioneel nationalisme' was het minst explosieve, omdat Slovenië etnisch homogeen was. Slovenië kende geen

228

Zie: D. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley, 1985).

229

Zie: S. Kaufman, "The Irrisible Force and the Imperfect Object" in *Security Studies* 4 (2) (1994) 281-329.

etnische conflicten in het verleden, en had geen 'erfelijke' of 'traditionele' vijanden onder andere Joegoslavische volkeren.

Etnische conflicten zijn nauw verbonden met nationalisme en met nationalistische ideologieën. Er zijn grote overeenkomsten tussen de begrippen etnische groep en natie. Maar niet elke etnische groep is een natie (volk). De criteria, die een etnische groep tot natie kan maken, zijn: een redelijke omvang, een eigen grondgebied en voldoende bestaansmogelijkheden.²³⁰ Naties eisen het recht op zelfbeschikking en vormen hun eigen staten, maar niet elke natie bestaat uit de leden van één etnische groep. Hugh Seton-Watson onderscheidt oude en nieuwe naties. De 'oude' naties hadden hun nationale identiteit ontwikkeld voordat het nationalisme in 1789 in Europa een norm werd. De 'nieuwe' naties begonnen het proces van nationale bewustwording in de 19de eeuw, of later, onder de invloed van nationale bewegingen. De processen van nationale bewustwording werden geïnitieerd door kleine en goed opgeleide elites.²³¹ Onder de Zuidslavische volkeren wordt sinds de 19de eeuw een ander onderscheid gehanteerd, namelijk tussen 'historische' en 'niet-historische' volkeren. De Zuidslavische volkeren die in de Middeleeuwen een eigen koninkrijk hadden, beschouwen zich als 'historische volkeren', ofwel 'oude naties' in Seton-Watson's typologie. De historicus Raymond Detrez zegt daarover: 'Ook heel relevant is het onderscheid dat soms gemaakt wordt tussen 'historische volkeren' en andere: historische volkeren kunnen aan de hand van teksten, kaarten en dergelijke bewijzen dat zij al in de oudheid of de Middeleeuwen een eigen staat hadden en geschiedenis schreven.'²³²

De 'historische volkeren' zouden na jarenlange buitenlandse overheersing hun 'eigen aard' hebben bewaard. Detrez beschouwt de mythe over het bewaren van de 'eigen aard' van de Balkanvolkeren tijdens de Osmaanse overheersing als een van de meest hardnekkige mythes op de Balkan: 'Bijzonder hardnekkig is de mythe dat de Balkanvolkeren erin geslaagd zijn tijdens het vijf eeuwen durende 'Turkse juk' hun eigen aard te bewaren. Wat precies onder 'eigen aard' verstaan moet worden, hoe die 'eigen aard' er op het einde van de 14de eeuw uitzag, hoe het mogelijk is dat, terwijl letterlijk alles veranderde, die 'eigen aard' tussen de 14de en de 19de eeuw (en tot op de dag vandaag) toch onveranderd kon blijven'²³³

Servische en Kroatische nationalist claimen voor de eigen naties de status van 'historische volkeren', wat in feite betekent, dat zij het recht op een eigen nationale staat hebben in tegenstelling tot de moslim bewoners van Kosovo en Bosnië, en de Macedonen. Aan zulke 'niet-historische' volkeren wordt dat recht met tegenzin toegekend of zelfs geheel ontzegd: 'De 'niet-historische' volken die in de 19de

²³⁰ Thomas (1996) 13.

²³¹ Ibid.

²³² R. Detrez, "De Macedonische kwestie" *Kleio* (Juni 1994) 8.

²³³ R. Detrez, *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding*. (Antwerpen-Baarn, 1996) 28.

eeuw een nationaal bewustzijn ontwikkelden, waren evengoed naties als de 'historische': het enige verschil bestond erin dat zij bij de uitbouw van hun 'nationale identiteit', bij de historische rechtvaardiging van hun territoriale aanspraken en dergelijke, minder troeven in handen hadden.²³⁴

De 'historische volkeren' wensen 'historische grenzen' die overeenkomen met de grenzen uit de meest succesvolle periode in het bestaan van hun middeleeuwse koninkrijk. De Servische nationalistische ideologen, geïnspireerd en gesteund door de Servisch-orthodoxe kerk, pleitten in de 19de eeuw voor het herstellen van de grenzen van het Servische koninkrijk ten tijde van Dušan de Machtige (1331-1355), die in 1346 in de huidige Macedonische hoofdstad Skopje was gekroond tot 'de tsaar van de Serviërs en de Grieken' en die het hele Byzantijnse rijk wilde veroveren. In de Kroatische nationalistische ideologie wordt gewezen op de 'historische grenzen' van het Kroatië uit de 11de eeuw, toen ook Bosnië nog deel uitmaakte van het Kroatische koninkrijk: 'Politicians in the post-communist Croatian society tend to glorify this period of the early Croatian kingdom. In this case we can mention Branimir, Zvonimir and especially Tomislav. However, the idea of a national unified state could better be seen as a product of the romantic and nationalistic ideology of the middle of the nineteenth century. The Croatian national kingdom was based on a feudal system, where personalized and decentralized relationships were the rule, rather than a strong centralized administration. For example, a king or a ruler always bore the title of several regions that could easily change owners.'²³⁵

Als grondslag voor de definitie van het nationalisme, dat meestal wordt beschreven als een politiek principe, doctrine of ideologie, ligt de definitie van natie-staat. Gellner definieert het nationalisme als een 'political principle, which holds that the political and national unit should be congruent.'²³⁶ Maar wat nationalisme dan precies inhoudt hangt af van de definitie van de natie. Gellner onderscheidt twee soorten 'naties'. De natie in engere zin, omvat mensen die dezelfde culturele achtergrond hebben. Deze definitie van natie vormt de basis voor 'etnisch nationalisme', ook etno-tribalisme of tribalisme genoemd²³⁷, waarbij de anderen' uitgesloten worden. De vorming van de nationale staten op basis van dit principe leidt tot het trekken van nieuwe grenzen die de 'anderen' moeten uitsluiten, of juist het 'eigen volk' her- of verenigen.

De definitie van de natie in ruimere zin heeft volgens Gellner te maken met de overtuigingen, de loyaliteit en de solidariteit van de leden van een groep waarvan de leden niet dezelfde culturele achtergrond hoeven te hebben, en die dan de basis vormt voor 'revolutionair-democratisch

²³⁴ Detrez (1994) 9.

²³⁵ R. Stallaerts en J. Laurens, *Historical Dictionary of the Republic of Croatia*, (New York-Londen, 1995) 9.

²³⁶ Zie: E. Gellner, *Nations and Nationalism*, (Oxford, 1983) 1.

nationalisme'.²³⁸ Als voorbeeld van 'etnisch nationalisme' noemt Gellner het Duitse en het Italiaanse nationalisme in de 19de eeuw; voor het 'revolutionair-democratische nationalisme' geeft hij Frankrijk en Amerika. Het 'etnisch nationalisme' creëert 'exclusieve' staten; het revolutionair-democratisch nationalisme creëert 'inclusieve' staten. Thomas beschouwt het voormalig Joegoslavië als een 'inclusieve staat': de verschillende etnische groepen zouden samen een Joegoslavische natie vormen. Het concept van Zuidslavische eenheid, dat in de 19de eeuw de Slovenen, de Kroaten en de Serven als drie stammen van eenzelfde natie beschouwde, werd echter door de ontwikkelingen in het koninkrijk Joegoslavië en het communistisch Joegoslavië grondig veranderd.²³⁹ De desintegratie van Joegoslavië was het resultaat van het 'exclusieve concept' van de natie: 'Different perspectives of each group's historical experience, renewed awareness of one's religious origins, exaggerated beliefs about different cultures surely played an important part in the transition from South Slav unity to disunity.'²⁴⁰

Nationale mythes

Volgens de typologie van Anthony Smith (1991) zijn voor de definitie van de nationale identiteit de volgende kenmerken belangrijk: (1) een historisch grondgebied of 'vaderland'; (2) gezamenlijke mythes en historische herinneringen; (3) een gezamenlijke populaire cultuur (mass public culture); (4) gemeenschappelijke juridische rechten en plichten voor alle leden; en (5) een gemeenschappelijke economie en territoriale mobiliteit voor iedereen.²⁴¹

Deze typologie is verhelderend bij een vergelijking tussen de Joegoslavische nationale identiteit en de nationale identiteit van de afzonderlijke Zuidslavische volkeren. Dan blijkt dat de afzonderlijke Zuidslavische volkeren ieder een hogere score behalen dan de Joegoslavische nationale identiteit, die eigenlijk alleen aan de laatste twee criteria voldoet. Maar dat is niet verwonderlijk: de Serven, de Kroaten en de Bosniaken hebben juist in de laatste tien jaar er alles aan gedaan om zichzelf te manifesteren als aparte 'naties', o.a. door taalvernieuwingen die tot een nieuwe standaardtaal moeten leiden, en ook door oude mythes te doen herleven of nieuwe te bedenken: 'Time worn myth and an ideological vulgarization of history are all too frequently encountered in the Balkans: a partisan historical memory, political amnesia, concealed defeats, the glorification of past tragedies, are all topped-off by an unreasonable pride in times gone by. Current occurrences are, as a rule, mixed with and mistaken for mythical elaboration of

²³⁷ Zie: Michael Walzer, "The New Tribalism", *Dissent* (Spring, 1992). Slavenka Drakulić, *The Balkan Express*, (New York, 1993).

²³⁸ Gellner (1983) 7.

²³⁹ Thomas (1996) 14.

²⁴⁰ *Ibid.*, 16.

past events. It was during the period of national awakening, which itself began in the nineteenth century and, to an even greater degree over past few years, that actual events were manipulated in such a way that they were made to adopt or absorb mythological elements. The bloody Balkan conflict, unfolding before a bewildered world audience, is a sinister example of where and how far an ideologized abuse of historical fact and ancient mythology can lead'.²⁴²

In de Servische nationale mythologie nemen de middeleeuwse heersers uit de Nemanjić dynastie een belangrijke plaats in. Maar het was echter de slag van Kosovo die de centrale gebeurtenis was in de vorming van de moderne Servische nationale mythologie. In de Kroatische nationale mythologie nemen twee middeleeuwse Kroatische koningen een prominente plaats in. Koning Tomislav zou in 924 het eerste Kroatische koninkrijk hebben gesticht. De historicus Ivan Kukuljević die verantwoordelijk wordt geacht voor het ontstaan van de 'mythe' over deze koning baseerde zich op een oude kroniek, waarin een ooggetuigen vertelden over de kroning van de Kroatische heerser Svatopluk. Er zijn geen aanwijzingen dat Tomislav en Svatopluk dezelfde persoon waren en deze vrije interpretatie van Kukuljević wordt door vele historici bestreden. De Kroatische nationalist daarentegen hebben de versie van Kukuljević overgenomen en die versie staat nu in Kroatische geschiedenis boeken.²⁴³ Over Tomislav is echter weinig bekend. Zijn naam als heerser over Kroatië wordt niet genoemd in de *Administrando Imperium*, de belangrijkste bron van informatie over de regio, die geschreven werd door de Byzantijnse keizer Porphyrogenitus. Kroatië wordt hierin wel beschreven, als een belangrijke militaire macht in de regio.

De laatste koning van het middeleeuwse Kroatië was Zvonimir (1075-1089). Na zijn dood overreedde de Hongaarse koning Kalman, de broer van Zvonimir's weduwe Jelena, de belangrijkste adellijke families van Kroatië om een overeenkomst met Hongarije te sluiten. Dat leidde tot een politieke unie die pas in 1918 werd beëindigd. De heerschappij van koning Zvonimir werd daardoor het thema van een reeks historische mythes. In een belangrijke kroniek uit de 13de eeuw staat beschreven hoe Zvonimir, na vermoord te zijn door zijn eigen adel, zijn land en volk vervloekte: 'He cursed the unfaithful Croats and their descendants before God and all saints for his violent death, saying the Croats should never again have a ruler of their own tongue but should always be under foreign rule.'²⁴⁴ De Kroatische antropoloog Ivo Žanić heeft beschreven hoe de mythe van koning Zvonimir in verband werd gebracht met actuele politieke gebeurtenissen. Hij citeert een bericht uit 1991 dat in het Kroatische weekblad 'Globus'

²⁴¹ A. Smith, *National Identity* (Londen, 1991) 14.

²⁴² Velikonja (1997) 20.

²⁴³ Zie: N. Budak en V. Posavac (1997).

²⁴⁴ Z. Crnja, *Cultural History of Croatia* (Zagreb, 1962): 134, geciteerd in Marcus Tanner's, *Croatia, a Nation Forged to War* (New Haven, 1997) 1.

verscheen: ‘Murdered in 1089, the first King of Croatia to be recognized by the Papacy called down upon his killers, according to Nostrodamus and serious astrological experts, a nine-hundred year curse. Moreover, for these nine centuries the Croats have not been able to restore their state. When the curse is finally lifted, what will those years bring?’²⁴⁵

Een ander voorbeeld van hoe het ‘historisch besef’ bizarre proporties kan aannemen, en hoe gering de kennis van de geschiedenis is onder de Kroaten zelf, is beschreven door de historicus Ivo Goldstein. Goldstein is één van de weinige Kroatische historici die gespecialiseerd is in de middeleeuwse Kroatische geschiedenis. Hij reageerde op een bericht uit 1998 van het Kroatische persbureau HINA, waarin vermeld stond dat 18 september gekozen zou worden als de ‘Dag van de Kroatische Marine’, ter herdenking van de overwinning van de vorst Branimir in een zeeslag in Centraal-Dalmatië in 887.²⁴⁶ Goldstein wist bronnen te vinden over een slag die op 18 september had plaatsgevonden; maar dat was geen zeeslag geweest. Goldstein ontdekte verder dat de Slavische vorst niet Branimir kon zijn, omdat de beschrijving van de plaats van de slag overeenkomt met de stad Makarska, die toen tot het Neretva-vorstendom behoorde. Dit vorstendom werd pas in de 12de eeuw in het Kroatische koninkrijk opgenomen: pas daarna werden de ‘Neretljani’ ook Kroaten genoemd.²⁴⁷

2.12 Het religieuze conflict

De reactie van de religiesocioloog Esad Ćimić op de vraag of de oorlog in het voormalig Joegoslavië gekwalificeerd kon worden als een religieus conflict is typerend voor het debat dat daarover werd gevoerd. Het antwoord is ‘ja’ en ‘neen’. Ćimić vindt dat ‘neither the motive nor the impulses for this war resulted from religions or faiths respectively and, even less, can the religious communities be accused of waging the war.’ Maar tegelijkertijd vindt Ćimić dat de religie bewust werd gebruikt om de echte motieven voor de oorlog te verbergen, zodat het inderdaad lijkt alsof het over een religieuze oorlog ging: ‘Politicians are certainly trying to present it in these terms, and regretfully, a part of the hierarchy of religious communities are doing likewise, especially those of the Serbian Orthodox Church. These are allegedly God-fearing people who with their attitudes, behaviour, and actions offer excuses to the ‘masters of war,’ supplying them with acceptable justification and reason for the conflict.’²⁴⁸

De indruk dat het over een religieuze oorlog ging werd sterk beïnvloed door het feit dat de

²⁴⁵ I. Žanić, ‘The Legend of King Zvonimir and Political Discourse in Embattled Croatia: in *East European Politics and Societies* (1995) 88-122.

²⁴⁶ Ivo Goldstein, ‘Službeno falsificiranje povijesti: Dan Hrvatske ratne mornarice slavi se u spomen na veliku pomorsku pobjedu kneza Branimira iz 887 koje uopće nije bilo!’ *Globus* (25 september 1998).

²⁴⁷ Ibid.

vijandige legers meteen elkaars kerken of moskeeën met de grond gelijk maakten. Dat gold zeker voor de Servische en de Kroatische legers in Bosnië -Herzegovina die systematisch bezig waren de sporen van de Oriëntaals-islamitische erfenis (moskeeën, begraafplaatsen en culturele monumenten) te vernietigen.²⁴⁹ De Servische soldaten werd verteld dat zij tegen het 'islamitische gevaar' moesten vechten en zij verbaasden zich erover dat Europa hen niet dankbaar was.²⁵⁰

In een aantal publicaties die na de desintegratie van Joegoslavië zijn verschenen worden verschillende aspecten van de rol van de religie in het conflict belicht.²⁵¹ Michael Sells beschrijft de Servische anti-moslim houding als een ideologie, die hij het Christo-slavisme (Christoslavism) noemt. Sells vergelijkt die met de anti-Semitische ideologie, die gebaseerd is op de beschuldiging dat de joden schuldig zijn aan de dood van Christus. Het Christo-slavisme heeft echter betrekking op de middeleeuwse Servische geschiedenis en de slag van Kosovo uit 1389. De islamitische Osmanen wordt de schuld gegeven aan de dood van de Servische heerser Lazar. Volgens deze interpretatie betekende zijn dood ook het einde van het Servische orthodox-christelijk koninkrijk. Deze denkbeelden kregen vaste vormen in de 19de eeuw als een Servische nationale ideologie, en zij speelden een belangrijke rol als inspiratie in de strijd tegen de Osmanen: na de bevrijding van het Osmaanse juk moest de grenzen van het oude Servische koninkrijk worden gerestaureerd.

Tadeusz Mazowiecki, de eerste VN rapporteur voor de mensenrechten op de Balkan, ontkent in zijn rapport dat de oorlog in Bosnië-Herzegovina een religieuze oorlog was, maar hij legt nadruk op het belang van de religie in het bepalen van de nationale identiteit van de Serven, de Kroaten en de Bosniaken.²⁵² Dat wordt bevestigd door verschillende empirische onderzoeken. Tone Bringa, een Noorse antropologe die voor het uitbreken van de oorlog onderzoek deed naar de identiteit van de Bosniaken concludeerde: 'Islam is the main distinguishing factor between the Muslims and their Bosnian-Herzegovinian compatriots and the main constitutive factor, either as practical religion or as cultural heritage, in self-ascription of collective *nacija* identities. As such, Islam is the key to understanding Muslim identity in Bosnia. Yet, Bosnian Muslim identity cannot fully be understood with reference to Islam only, but has to be considered in terms of a specific Bosnian dimension which for Bosnian Muslims has implied sharing history and a locality with Bosnians of other non-Islamic religious traditions.'²⁵³

De godsdienstsocioloog Paul Mojzes vindt dat de religieuze kenmerken van de oorlog in Bosnië -

²⁴⁸ E. Ćimić, "The Bosnian Crossroads" in Mojzes (1997) 133.

²⁴⁹ L.Cohen, "Bosnian Tribal Gods" in Mojzes (1997) 65.

²⁵¹ Zie b.v.: Paul Mojzes, *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans* (Atlant 1996). M. Sells, *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia* (Berkeley 1996)

²⁵² Zie: T. Mazowiecki (1994)

²⁵³ Tone Bringa, *Being Muslim in Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (New York 1995) 230-131.

Hercegovina vaak worden overschat, omdat die oorlog niet als een 'kruistocht' of 'jihad' kan worden gedefinieerd. De band tussen de religieuze en de etnische identiteit was verzwakt omdat de communisten religieuze gevoelens beschouwden als iets individueels, iets wat in de privé sfeer van mensen hoort. Huwelijken tussen mensen met verschillende religies kwamen geregeld voor, maar in de jaren negentig werden gemengde huwelijken echter niet meer getolereerd. Mojzes hanteert de term *etno-religiositeit* (ethnoreligiosity) om het verband tussen de etnische en de religieuze identiteit aan te geven. Voor iemand die zich van de Islam tot de Orthodoxie bekeert, betekende dat automatisch een verandering van de etnische identiteit: die persoon wordt dan meteen Servisch. En omgekeerd. Mojzes acht de etno-religieuze identiteit van de moslims echter sterker dan bij de Serven en de Kroaten. Eind jaren zestig zijn de Bosniaken zuiver op grond van hun religie tot 'volk' uitgeroepen.

De religieuze groepen in Bosnië-Hercegovina leefden in een sociale omgeving die vaak als *komšiluk* wordt aangeduid. Het woord *komšiluk* betekent letterlijk 'de buurt', maar in Bosnië - Herzegovina wordt het gebruikt om de tolerantie en het respect aan te duiden, dat aanhangers van verschillende religies voor elkaar toonden.²⁵⁴

Mazowiecki legt de nadruk op de negatieve invloed van de kerken op de interconfessionele verhoudingen. Vooral de Servisch Orthodoxe kerk was actief in het overtuigen van de Servische bevolking dat zij slachtoffer zijn van een samenzwering tussen katholieken en moslims. De leiding van de katholieke Kerk in Kroatië bewaarde afstand tot de politiek, maar in Hercegovina waren de katholieke priesters zeer actief in het aanwakkeren van de nationalistische retoriek, tegen zowel de Serven als de Bosniaken. De Bosniaken hebben sinds het begin van de oorlog in 1992 regelmatig geklaagd over het 'christelijke' Europa dat hen niet welgezind was vanwege hun religieuze achtergrond. Ze zagen dat als de reden waarom het Westen zo lang aarzelde met een militaire interventie om de Bosniaken van genocide te redden.²⁵⁵ De Servische socioloog Milan Tripković stelt de religieuze organisaties zelfs verantwoordelijk voor het uitbreken van de oorlog²⁵⁶ terwijl Mojzes constateert dat de religieuze autoriteiten zeker niet veel deden om de interconfessionele verhoudingen tijdens de oorlog te verbeteren. De Servische Patriarch Pavle heeft openlijk steun gegeven aan de radicale politiek van de Bosnische Serven. De beruchte oorlogsmisdadiger Arkan pronkte ermee dat zijn opperbevelhebber Patriarch Pavle was.²⁵⁷ De Servische orthodoxe kerk was voor de verdeling van Bosnië-Hercegovina.²⁵⁸ De Servische intellectuelen en

²⁵⁴ Zie b.v.: Tindemans (1996) 32.

²⁵⁵ Zie: Johnatan Luxmore, "Former UN envoy accuses churches of blocking cooperation", Ecumenical News International 14 (September, 1995).

²⁵⁶ Milan Tripković, *Samoniklice* (Novi Sad., 1993)

²⁵⁷ Mojzes (1997) 172.

²⁵⁸ Ibid., 179.

geestelijken speelden volgens Norman Cigar een kwalijke rol in het verschaffen van de motivatie voor en de rechtvaardiging van de genocidale misdaden tegen de moslim bevolking in Bosnië-Herzegovina. Een van de meest extreme anti-moslim ideologen is de Servische academicus Miroljub Jevtić, die jarenlang bezig is geweest met het schrijven van teksten waarin de moslims werden gedemoniseerd. Hij schreef b.v. dat ‘the hands of the Moslims who are with us are stained and polluted with the blood of their ancestors from among inhabitants of Bosnia at that time, namely those who did not embrace the islam.’²⁵⁹

Sells kwam na een drie jaar durend onderzoek naar genocide tot conclusie dat er geen bewijzen waren dat de Bosniaken ook schuldig waren aan een genocidale politiek, die tot doel het vernietigen van de Servische en Kroatische gemeenschappen in Bosnië zou hebben. Hij constateerde individuele acties waarbij de slachtoffers burgers waren, maar die acties vonden plaats buiten medeweten van de Bosniakse politieke leiding.²⁶⁰ Ook volgens Cigar zijn de Bosniaken de grootste slachtoffers van de genocidale misdaden geweest.

Over de rol van de Kroatische katholieke kerk in het aanwakkeren en rechtvaardigen van de oorlog in Bosnië-Herzegovina bestaat niet zo’n duidelijk beeld als over de rol van de Servisch orthodoxe kerk. Mojzes schrijft dit verschil toe aan de brutale openheid van de Servische nationalistes over hun intenties. De intenties van de Kroatische nationalistes werden daarentegen vaak verborgen gehouden. De Kroatische katholieke kerk heeft in 1990 het aantreden van de niet-communistische Kroatische regering toegejuicht, waardoor het aanzien van de kerk steeg en de nieuwe Kroatische nationalistische elite het katholicisme omarmde als een belangrijk symbool van de Kroatische nationale identiteit. In het naburige Herzegovina waar veel Kroaten woonden, was de band tussen de katholieke kerk en de Kroatische nationalistische ideologie nog veel explicieter. Herzegovina gold al in de Tweede Wereldoorlog als een kweekvijver voor de Ustaša beweging en ook katholieke priesters in Herzegovina steunden openlijk de extreemnationalistische Ustaša-ideologie. Het communistische bewind maakte een einde aan lokale vetes. Maar in 1980 kreeg het katholieke geloof een grote impuls door het ‘Medjugorje fenomeen’: in het dorpje Medjugorje zou de Maagd Maria aan een aantal kinderen zijn verschenen. De lokale Franciscanen gebruikten deze ‘verschijning’ voor de versterking van hun eigen positie in de regio ten opzichte van de diocesane hiërarchie en de autoriteit van de bisschop van Mostar.²⁶¹ De Franciscanen worden dan ook verantwoordelijk gesteld voor het ontstaan van een ‘militante Maria ideologie’, die het etnoreligieuze nationalisme heeft aangewakkerd, en die in ideologisch opzicht aansloot bij de nationalistische en

²⁵⁹ N. Cigar, *Genocide in Bosnia*, (Texas, 1995) 29.

²⁶⁰ M. Sells, “Serbian Religious Nationalism, Christoslavism, and the Genocide in Bosnia, 1992-1995” in Mojzes (1997) 203.

²⁶¹ De Nederlandse antropoloog Mart Bax, beschrijft hoe de Franciscanen maanden voor de verschijning bezig waren kinderen daarop te voorbereiden. Zie: M. Bax, *Medjugorje: Religion, Politics and Violence in Rural Bosnia*, (Amsterdam 1995).

extremnationalistische (neo-Ustaša) Kroatische partijen. Medjugorje werd in 1992 deel van het door de Kroaten uitgeroepen Herceg Bosna. Aangezien andere etnische groeperingen als obstakel werden gezien om een etnisch-schoon Herceg Bosna te bereiken, werden genocidale misdaden gepleegd. De politiek-militaire leiding van het gebied onderhield nauwe banden met de katholieke priesters. De Amerikaanse socioloog van Kroatische afkomst, Stjepan Meštrović (1993) vindt echter dat de centrale boodschap van de verschijning van de Maagd Maria, de vrede was. Hij ontkent ook dat de Kroaten zich schuldig hebben gemaakt aan genocide en is van mening dat het geweld van de Kroatische kant sinds 1991, een reactie was op de Servische expansionistische politiek.²⁶²

Op de achtergrond van 'het Medjugorje fenomeen' speelde zich ook een machtsstrijd af binnen de Kroatische Katholieke Kerk. Sinds de invoering van de diocesane hiërarchie in de jaren zestig, hadden de Franciscanen veel van hun invloed en macht verloren. De verschijning van de Maagd Maria werd gebruikt voor de versterking van hun aanzien en hun positie onder de plattelandsbevolking in Hercegovina. Het hoofd van de diocesane hiërarchie in Kroatië, kardinaal Franjo Kuharić, heeft de verschijning van Maria nooit bevestigd en het Vaticaan heeft Medjugorje nooit als een officieel katholiek bedevaartsoord erkend. De spanningen tussen de Franciscanen en de diocesane hiërarchie werden vergroot door het feit dat Kuharić tegen de verdeling van Bosnië -Hercegovina was, wat ook het officiële standpunt van het Vaticaan was.

De relatieve religieuze vrijheid in Joegoslavië in de jaren zeventig maakte het mogelijk dat veel moslim geestelijken in andere islamitische landen gingen studeren. Het maatschappelijke aanzien van de *imam's* en *hodja's* steeg, en zij begonnen openlijk te pleiten voor een versterking van de positie van de Bosniaken. De contacten met de islamitische landen leidden ook tot de radicalisering van een deel van de geestelijkheid.

De Bosnische president Alija Izetbegović werd sinds de jaren zeventig als een belangrijk exponent van het islamitische fundamentalisme gezien. Begin jaren zeventig had hij een politiek pamflet geschreven, *Islamska deklaracija* (Islamitische declaratie), waarin hij voor een wereldwijd Moslim gemenebest pleitte. Daardoor werd hij door de communisten vervolgd als een moslim-nationalist, en tot gevangenisstraf veroordeeld. *Islamska deklaracija* werd gezien als een politiek manifest, waarin Izetbegović voor een politiek systeem pleitte dat wezenlijk anders moest zijn dan de bekende democratische systemen. Izetbegović was geen bewonderaar van de gesecculariseerde Turkse staat: hij vond dat het Osmaanse rijk als islamitisch rijk een van de belangrijkste rijken ter wereld was terwijl het moderne gesecculariseerde Turkije een onbelangrijke Balkan staat was geworden, die geen rol in de

²⁶² S. Meštrović, *Habits of the Balkan Heart*, (Texas, 1993) 128-129.

Europese politiek speelde.

Mojzes wijst er op dat Izetbegović zeker geen fundamentalist is, zoals zijn politieke tegenstanders dat graag doen geloven. Mojzes vindt dat juist door de oorlog de invloed van de islam onder de Bosniaken begon te groeien. Aanvankelijk vocht een grote meerderheid van de Bosniaken voor een multicultureel en multi-confessioneel Bosnië, maar een deel van het Bosnische leger bestond uit de fundamentalistische eenheden die wel pan-moslim ideeën aanhingen. De 3000 man sterke Zevende Moslim Brigade droeg islamitische symbolen en gebruikte het Arabisch als voertaal.²⁶³ Het beeld van een radicalisering van de moslim politiek tijdens de oorlog werd versterkt door de aanwezigheid van honderden moslim strijders uit de Arabische wereld en de hulp die Izetbegović kreeg van de islamitische landen in de vorm van wapens en humanitaire hulp. De groeiende invloed van de islam was zichtbaar in de keuze van teksten in de tijdschriften van de verschillende moslim organisaties, waarin ideeën werden gepubliceerd over de eenheid tussen het politieke en het religieuze systeem, dat als superieur aan alle andere bestaande systemen werd beschouwd.

De radicalisering was ook te merken aan de politici. Sommigen Bosniakse politici begonnen over de vorming van een islamitische staat te spreken: de Bosniakse bevolking zou van de vooroorlogse 44% naar 51% moeten groeien, en dat zou dan als basis moeten dienen voor de vorming van een islamitische staat met islamitische wetten.²⁶⁴ De ideologische grondslag voor een Bosniakse ethno-nationale staat werd weergegeven in een aantal programmatische documenten. In 1993 pleitten enkele Bosniakse intellectuelen voor een moslim staat binnen de grenzen die het Bosniakse leger onder controle had: deze staat zou gebaseerd zijn op de islamitische ideologie met een systeem van normen en waarden dat niet strijdig mocht zijn met de Europese civilisatie.²⁶⁵ Een destijds naaste medewerker van Izetbegović, Rusmir Mahmutćehajić²⁶⁶ verzette zich echter tegen de vorming van een moslim republiek, omdat het tot gettovorming zou leiden en van deze ministaat een 'gesloten samenleving' zou maken in een niet-islamitische omgeving van wantrouwende buurlanden. Mahmutćehajić hoorde bij de zogenaamde 'kosmopolitische stroming', die voor de voortzetting van een multicultureel en multi-confessioneel Bosnië pleitte. Izetbegović zelf schipperde jarenlang tussen de 'fundamentalistische' en 'kosmopolitische' stroming, die het hem om de beurten kwalijk namen dat hij niet genoeg 'islamitisch' of dan wel 'werelds' was. In 1993 verklaarde hij dat de Bosniaken een politiek volk waren geworden, in staat om hun eigen

²⁶³ P. Mojzes, (1997) 5

²⁶⁴ Ibid., 96.

²⁶⁵ Zie: Het gaat hier om de programma's van A. Jahić, *Krjeposna muslimanska drzava* (1993) en M. Ajanović, *Manifest bošnjačke republike*, (Tuzla, 1995).

²⁶⁶ Zie: R. Mahmutćehajić, *Čitanje historije i povjerenje u Bosni: kriva politika* (Sarajevo, 1998).

staat te vormen. Toen de Bosniaken in 1993 met de Serven en de Kroaten in oorlog waren, stond hij echter op het punt de soevereiniteit van Bosnië-Herzegovina op te geven. Het accepteren van de verdeling van Bosnië-Herzegovina zou onvermijdelijk hebben geleid tot de oprichting van een islamitische ministaat in centraal Bosnië. Door Amerikaanse druk kwam er echter een einde aan de oorlog tussen de Bosniaken en de Kroaten, en de kans op het behoud van de Bosnische territoriale soevereiniteit werd steeds groter. Dat werd bevestigd in de Dayton-vredesakkoorden in 1995. Volgens Ćimić (1997) waren de motieven voor de oorlog niet religieus maar politiek, ondanks het feit dat religieuze symbolen werden gebruikt en dat religieuze organisaties en kerken een belangrijke bijdrage leverden aan de rechtvaardiging van de oorlog.

2.13 Het ideologische conflict

Voor de auteurs die de Joegoslavische oorlog als een ideologisch conflict beschouwen wordt de ideologische polarisatie tussen de integratieve ideologie (een gezamenlijke Zuidslavische staat) en de nationalistische ideologie (afzonderlijke nationale staten) als essentieel beschouwd voor de politieke strijd aan het eind van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig.²⁶⁷ De geschiedenis van de Zuidslavische volkeren in de 20ste eeuw staat in het teken van deze polarisatie: de vorming van een gezamenlijke staat in 1918 werd afgewisseld met de vorming van de onafhankelijke Kroatische nazi-satelliet en een kleinere Servische staat. De communisten richtten in 1945 opnieuw een gemeenschappelijke staat op, die in de jaren negentig weer vervangen werd door vijf kleine staten.

De eerste fase van de ideologische polarisatie begon in de jaren tachtig, en ging om de tegenstelling communisme versus nationalisme. De Kroatische nationalistische ideologen beschouwde de Joegoslavische staat als a-historisch, omdat die strijdig zou zijn met het historische recht op een eigen staat. Zij beschouwden de Joegoslavische staat als een mislukking en zij identificeerden Joegoslavië met Servische hegemonie of communistisch totalitarisme. Het Kroatische nationalisme werd door de communisten echter als gevaarlijk beschouwd vanwege de separatistische neigingen en daarom krachtig onderdrukt. De Kroatische post-communistische nationalistische ideologie was gericht op de vorming van een onafhankelijke Kroatische staat.

Het Sloveense nationalisme dat in de jaren tachtig werd ontwikkeld neigde ook tot separatisme: de redenering was dat Slovenië zich veel sneller economisch en politiek zou kunnen ontwikkelen zonder de remmende werking van de andere republieken, met name van Servië. Een van de weinige auteurs die Slovenië als essentieel in de geschiedenis van de Joegoslavische staat beschouwde is de historicus van

Sloveense afkomst. Joze Pirjavec.²⁶⁸ Sinds 1918 kwam juist uit Slovenië het verzet tegen de Servische politiek van overheersing en Slovenië was in de jaren tachtig de eerste Joegoslavische republiek geweest die zich openlijk had gekant tegen de opkomst van het Servische nationalisme.

Het Servische nationalisme wordt meestal als een streven naar 'hegemonie' getypeerd. De nationalistische politiek van Miloš ević was aanvankelijk niet gericht op de desintegratie van de Joegoslavische staat, maar op de centralisatie daarvan onder Servisch leiderschap. In 1990 annexeerde hij Vojvodina en Kosovo. In Montenegro was een aan hem loyale leiding aan de macht. Daardoor kon Servië op vier van de acht stemmen in het federale presidium rekenen. Miloš ević was nooit tegen het communisme geweest, en hij maakte handig gebruik van de communistische instituties om zijn macht te verankeren. Daardoor was hij de enige politieke leider in het voormalig Joegoslavië bij wie het Joegoslavische leger (JNA) dat zich altijd tot taak had gesteld om Joegoslavië intact te houden, terecht kon. Na de val van het communisme in 1990 en de overwinning van de nationalistische partijen in Slovenië, Kroatië en Bosnië-Herzegovina, ontstond er een andere ideologische polarisatie: nationalisme versus nationalisme. Deze strijd speelde zich het eerst af in Kroatië. De Servische bevolking die niet een minderheid wilde zijn in een Kroatische etno-nationale staat, kwam in 1990 in opstand en sloot de gebieden af die zij op grond van etnische, economische en historische criteria als Servisch beschouwden. Kroatië mocht wel onafhankelijk worden, maar zonder die gebieden. De Servische en Kroatische nationalistische ideologieën kwamen ook tegenover elkaar te staan in Bosnië-Herzegovina waar zij overlappende territoriale aanspraken hadden.²⁶⁹

Nationalistische ideologieën hanteren de verdeling in 'wij' en 'zij', in 'ons volk' en de 'anderen'. In het geval van de Servische en de Kroatische ideologieën werden de 'anderen' als een obstakel gezien voor de vorming van de etno-nationale staten. Het geweld tegen de 'anderen' werd doordacht en functioneel gebruikt: de regio's die volgens de nationalistische ideologie ingelijfd moesten worden, werden 'gereinigd' van 'anderen'. Een belangrijke stap in de voorbereiding van genocide tegen de andere groepen is het ontmenselijkingproces ('de-humanisation process'), dat wordt gedefinieerd als ontkenning van de menselijke eigenschappen van de leden van de andere groep. Dit proces wordt voorbereid en geleid door de politieke elites, die daarvoor vaak de media gebruiken om door een intensieve campagne de 'anderen' te demoniseren. In het voormalige Joegoslavië dragen de media een grote verantwoordelijkheid

²⁶⁷ Zie: I. Banac, "Fearful Assymetry of War", *Daedalus* (Spring 1993).

²⁶⁸ Zie: J. Pirjavec, *Jugoslavija 1918-1992: nastanek, razvoj ter razpad KaraĐorĐevićeve in Titove Jugoslavije* (Ljubljana, 1995).

²⁶⁹ R. Hayden, "The Use of National Stereotypes in the Wars in Yugoslavia" in *Vampires Unstaked: National Images, Stereotypes and Myths in East Central Europe*, eds. A. Gerrits and N. Adler (Amsterdam 1995) 207-223.

voor de ontmenselijking van etnische en religieuze groepen. Herinneringen aan misdaden uit de Tweede Wereldoorlog werden opgehaald; de Serven werden ‘Četnik’s’ genoemd, de Kroaten ‘Ustaša’s, en de Bosniaken ‘islamitische fundamentalisten’.

Een typisch voorbeeld hoe het proces van ontmenselijking werkte werd verteld door Borislav Herak, een gewone Bosnische jonge die een oorlogsmisdadiger werd. Herak vertelde aan journalisten van New York Times hoe hij op een zonnige ochtend laat in de juni hij met zijn twee kameraden tien leden van een Moslim familie doodschoot, en zich nog steeds een klein meisje van jaar of tien kon herinneren dat zich probeerde te verbergen achter haar grootmoeder. Het feit dat hij haar opmerkte illustreert hoe ‘ontmenselijking’ werkt: de overige negen leden van die familie heeft hij niet opgemerkt, want het maakte niet uit of zij jong of oud waren, man of vrouw, kinderen of volwassenen: zij waren de vijand. Hij vertelde ook hoe hen werd opgedragen ‘ons hele volk van Moslims te reinigen.’ Hij vocht aan de kant van de Bosnische Serven, hoewel zijn moeder een Kroatische was en zijn zuster getrouwd was met een moslim²⁷⁰.

De aanvankelijke verwarring over de aard van de misdaden in Bosnië-Herzegovina werd doorbroken door journalisten. Het eerste boek dat de misdaden tegen de Bosniaken als genocide beschreef was van de hand van een Amerikaanse journalist, Roy Gutman.²⁷¹ Op grond van onderzoek naar genocide in de 20ste eeuw kwamen de verschillende auteurs tot de conclusie dat genocidale misdaden altijd het resultaat zijn van een doelgerichte en goed geplande politiek: ‘Indeed, the crimes seems more horrifying when the extermination is carried out, not in blind hatred, but in pursuance of some further purpose, the victims being cast in a purely instrumental role’.²⁷² Na 1993 verschenen meerdere studies waarin de nationalistische ideologie en de nationalistische politieke elites verantwoordelijk werden gesteld voor de genocide in Bosnië-Herzegovina.

De Bosniakse historicus Husein Serdarević plaatst de Servische en Kroatische genocide op de Bosniaken in een historisch perspectief.²⁷³ De eerste genocidale misdaden tegen moslims werden begaan na de Vrede van Karlovci in 1699, die grote delen van Kroatië weer onder het Habsburgse gezag bracht. Ongeveer 100 000 moslims in die gebieden werden vermoord, gedwongen zich tot christendom te bekeren, of verdreven. In Servië was de intolerantie tegen de moslims vanouds zeer groot, en na de Eerste Servische opstand in 1804 begonnen de Serven met een ‘generale schoonmaak van de Turken’. Dat werd vervolgd na de Tweede Servische Opstand in 1815. Tijdens het bewind van Miloš Obrenović (1858-

²⁷⁰ New York Times, (24. 11. 1992)

²⁷¹ Roy Gutman, *Witness to a Genocide*, (New York, 1993).

²⁷² L. Kuper, *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century* (Harmondsworth, 1981) 87.

1868) werden de maatregelen voor de uitzetting van de moslim bevolking verscherpt. Ook de Montenegrijnen stonden altijd zeer vijandig tegenover de moslims. De eerste 'pogrom' dateert uit de 18de eeuw: in 1711 werden 800-1000 moslims in Montenegro gedood, bekeerd of weggejaagd. Onder toezicht van de staat vond in 1852 een grote bekering van de Vasojević moslims in de verschillende dorpen in groepsverband plaats. Sedarević beschrijft ook de behandeling van de moslim bevolking na de vorming van de gezamenlijke staat in 1918, en de landbouw hervormingen die tussen 1918 en 1941 plaats vonden en die zeer onvoordelig waren voor de moslim bevolking. De Bosniaken hielden ongeveer 62% van het land in Bosnië-Herzegovina in privé bezit, maar na 1918 werd hun land onteigend met als argument dat de Osmanen land van de christenen hadden afgepakt. De Serven kregen daarna grote stukken land in bezit en dat veranderde de etnische en sociale kaart van Bosnië-Herzegovina. In 1991 vertelde Radovan Karadžić dat 64% van het Bosnische grondgebied in Servisch bezit was. In de Tweede Wereldoorlog werden de Bosniaken het slachtoffer van de Servische extremisten, de Četnik's, die in vier grote moordtochten circa 50 000 moslims vermoorden.

Het is echter opvallend dat de Bosniaken veel milder waren in hun oordeel over de Kroatische misdaden op de moslim bevolking in Centraal-Bosnië. De misdaden in Ahmići, Busovača, Vitez, Jelinka en Nadeonik werden wel beschreven, maar werden niet in een historische en sociologische context geplaatst, en het woord 'genocide' werd vermeden.²⁷⁴

Wie waren de uitvoerders van de genocide in het voormalig Joegoslavië? Het Joegoslavische Federale Leger (JNA) was in juni 1991 ingeschakeld door de Federale regering van Joegoslavië om de territoriale soevereiniteit van de federatie te waarborgen. Maar na de kortstondige oorlog met de Sloveense Territoriale Verdediging, die door sommige auteurs een 'phony war' wordt genoemd²⁷⁵, verliet het JNA Slovenië. Samary (1996) schrijft dat het JNA door de Joegoslavische federatie te verdedigen ook de eigen status en privileges aan het verdedigen was. Het JNA was een pro-communistische en pro-Joegoslavische militaire organisatie²⁷⁶, die aanvankelijk niets met het nationalistische populisme van Milošević te maken wilde hebben. Maar de opkomst van het Kroatische nationalisme maakte Milošević steeds meer acceptabel voor de legertop; Kroatië wilde zich immers afscheiden terwijl Milošević Joegoslavië wilde behouden. Tijdens de oorlog in Kroatië die in 1991 begon werd duidelijk dat veel individuele officieren van Servische afkomst de kant kozen van de Kroatische Serven. Na de onafhankelijkheidsverklaring van

²⁷³ Husein Sedarević, "Het ontstaan van de Zuid-Slavische nationale staten en de Bosnische Moslims" in Halilović (1996) 156.

²⁷⁴ Zie: Halilović (1996). 156.

²⁷⁵ Zie: Samary (1996) 76-77.

Kroatië vocht het JNA samen met de Servische paramilitairen om de Servische gebieden buiten de Kroatische staat te houden. De grote militaire overmacht van het JNA bepaalde het gezicht van de oorlog. Kroatische steden als Vukovar en Dubrovnik werden in 1991 van veilige afstand beschoten met zware wapens. Tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina was er nauwelijks verschil tussen beroepsmilitairen en paramilitaire groepen, en toen het JNA in 1992 formeel ophield te bestaan werd het leger van de Bosnische Serven opgericht met inschakeling van de vroegere JNA officieren. Het Bosnisch-Servische Leger werd geleid door officieren die al van het Joegoslavische naar het Servische patriottisme hadden overgeschakeld. De opperbevelhebber van het leger, Ratko Mladić, werkte samen met paramilitaire groeperingen zoals de Tijgers van Željko Ra'natovic (Arkan). Deze kleine legertjes waren vaak gevormd door criminelen die niets met politiek en ideologie te maken hadden maar van de oorlog gebruik maakten om te moorden, te plunderen en zich te verrijken. Politieke kringen accepteerden hen, en hun maatschappelijke status steeg: van criminelen werden zij oorlogshelden. De lokale bevolking noemde hen 'speciale soldaten'.

Het aandeel van de paramilitaire groeperingen in het uitvoeren van genocide was zeer belangrijk. Zij werden vooral ingeschakeld voor het plegen van zogenaamd 'exemplarisch' geweld: intimidatie en martelingen, die zo gewelddadig mogelijk werden uitgevoerd, zodat de leden van de 'ongewenste' etnische groep uit de hele omgeving op de vlucht zouden slaan. Het gebruikelijke schema was: een dorp aanvallen, plunderen, verkrachten en slachtingen aanrichten, waarna de bevolking van de omliggende dorpen vanzelf vluchtte. Daarna kon het officiële leger die gebieden gemakkelijk innemen. De Servische paramilitaire organisaties hebben samen met het officiële leger in Kroatië en Bosnië-Herzegovina gevochten, maar zij vielen niet onder de bevelstructuur van het leger maar onder het ministerie van Binnenlandse Zaken van Servië.²⁷⁷

Een ander type geweld werd gepleegd door de voormalige buren en kennissen van de slachtoffers. De Nederlandse antropoloog Mart Bax noemt dit soort geweld 'private violence'. Volgens Bax komt dit voort uit de plaatselijke religieuze, economische en sociale verhoudingen waar bloedwraak en vendetta's generaties lang voortgezet worden. Bax spreekt over een 'kleine oorlog' die zich op lokaal niveau al eeuwenlang afspeelt in de Medjugorje regio, waar hij zijn onderzoek deed. Deze 'kleine oorlog' verliep ook in het verleden (tijdens de Tweede Wereldoorlog) in een ideologische harmonie met de 'grote oorlog': elke etnische groep die politieke macht heeft onderdrukt de andere. Onder het Ustaša bewind maakten de lokale Kroaten zich schuldig aan genocide tegen de Servische bevolking; tijdens het communisme waren

²⁷⁶ Zie: J. Gow, *Legitimacy and Military: the Yugoslav Crisis* (Londen, 1992).

²⁷⁷ Zie: Cigar (1996).

de Serven machtiger en werden de Kroaten vervolgd en onderdrukt vanwege hun Ustaša verleden. In 1991 viel Medjugorje onder het door de Kroaten gedomineerde Herceg-Bosna en de Servische bevolking werd geïntimideerd en weggepest. De motieven voor de conflicten waren meestal sociaal en economisch van aard: het grootste huis, het vruchtbaarste land. Zo werd de context van de 'grote oorlog' in Bosnië-Herzegovina gebruikt voor de lokale 'kleine oorlog'.²⁷⁸

Een andere Nederlandse antropoloog, Mattijs van de Port, heeft de kracht van de herinneringen over de misdaden uit de Tweede Wereldoorlog beschreven, in het geval van de bewoners van de multi-etnische stad Novi Sad. Die herinneringen werden in 1991 weer relevant en beïnvloedden de houding van de bewoners van de verschillende etnische groepen.²⁷⁹

2.14 Het politieke conflict

Kenmerkend voor de Joegoslavische maatschappij was dat er gedurende de 20ste eeuw waren de economische, etnische, religieuze, en ideologische spanningen. De economische en de politieke crisis in het communistisch Joegoslavië legde het fundament voor de opkomst van radicale ideologische bewegingen. Ćimić (1997) vindt als belangrijkste factor die alle aspecten van de crisis verenigt, de afwezigheid van democratie. Hij meent dat ondanks alle problemen de oorlog nooit gebruikt had kunnen worden als middel voor de oplossing van de tegenstellingen, zonder het fatale principe 'alle leden van een natie moeten in één staat leven'. Dit principe verschafte het motief, de doelstelling, en de middelen voor de oorlog.²⁸⁰

De conclusie die over de aard van het conflict getrokken kan worden is dat alle aspecten van het conflict belangrijk zijn, maar dat het conflict het best als een politiek conflict beschreven kan worden. Het was een conflict over macht en controle tussen politieke elites. Deze elites gebruikten geweld, als voortzetting van de politieke strijd 'met andere middelen.'

Deze strijd werd gevoerd door politieke partijen die in vrije verkiezingen aan de macht waren gekomen en zich konden verschuilen achter een democratische legitimering. Het populistische karakter van de machtsstrijd waarin verschillende etno-religieuze groeperingen elkaar bestreden was in grote mate het resultaat van manipulaties door de politieke en intellectuele elites, die ten doel hadden de etnoreligieuze groepen tegen elkaar op te zetten. De voortzetting van de politieke strijd met geweld had maar één belangrijk doel: te winnen, zodat de winnaar kon bepalen wie wat krijgt. Gow heeft het over een

²⁷⁸ Zie: Bax (1995).

²⁷⁹ Zie: M. van de Port, Gypsies (1998).

²⁸⁰ Ćimić (1997) 133.

'clash of state projects': een staat hield op te bestaan en in de grenzen van de nieuwe staten moesten worden vastgesteld.

De vredesakkoorden van Dayton brachten de vrede in Bosnië-Herzegovina na ruim drie jaar oorlog. Het was een compromis die onder druk van de internationale gemeenschap door de alle strijdende partijen werd geaccepteerd. Maar na vijf jaar na Dayton functioneert de Bosnische staat niet als een politieke eenheid, en de polarisatie naar drie politieke tegenstanders is ondanks de inzet van de internationale gemeenschap nog aanwezig. Het ziet er na uit dat de politieke elites van de Bosnische Serven en Bosnische Kroaten de hoop niet te hebben opgegeven om hun territoriale doelen alsnog te verwezenlijken.

Geraadpleegde literatuur

- Ajanović, M. *Manifest bošnjačke republike* (Tuzla 1995).
- Antoljak, S. *Hrvatska historiografija* (Zagreb 1989).
- Anzulović, B. *Heavenly Serbia*, (New York 1999).
- Auty, P. *Tito: A Biography* (New York 1970).
- Baker, J. *Politics of Diplomacy: Revolution, War, Peace 1989-1992* (New York 1995).
- Banac, I. 'Fearful Asymmetry of War', *Daedalus* (Spring 1993).
- Banac, I. *National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, (Ithaca and London 1983).
- Baranović, B., Hodžić, A., Ivas, I. *Final Report: Education for Peace - a Conflict Resolution Initiative for Postwar Bosnia*, (Zagreb 1999)
- Barth, F. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Differences* (Londen 1969)
- Bax, M. *Medjugorje: Religion, Politics and Violence in Rural Bosnia*, (Amsterdam 1995).
- Behschnitt, W. D. *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914: Analyse und Typologien der nationalen Ideologie* (München 1989).
- Beloff, N. *Tito's Flawed Legacy: Yugoslavia and the West since 1939* (Londen 1985).
- Bennett, Ch. *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course, and Consequences* (New York 1995).
- Bilandžić, D. *Historija SFRJ: glavni procesi, 1918-1985* (Zagreb 1985).
- Boehm, C. *Montenegrin Social Organization and Values: Political Ethnography of a Refugee Area Tribal Adaptation* (New York 1983).
- Borowiets, A. *Yugoslavia after Tito* (New York 1977).
- Bringa, T. *Being Muslim in Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (Princeton, 1995).
- Broekmeyer, B. *Joegoslavië in crisis* (Den Haag 1985).
- Bugajski, J. 'Balkan Myths and Bosnian Massacres' in Thomas en Friman (1996).
- Butler, T. *Monumenta Serbo-croatica - a bilingual anthology of Serbian and Croatian Texts from 12th to the 19th century* (Ann Arbor, Michigan 1980).
- Calic, J-M. *Der Krieg in Bosniën-Hercegovina: Ursachen, Konfliktstrukturen, Internationale Lösungsversuche* (Frankfurt 1995).
- Cigar, N. *Genocide in Bosnia: The Policy of Ethnic Cleansing* (Texas A&M 1996).
- Ćimić, E. 'The Bosnian Crossroads' in Mojzes (1998)
- Cohen, A. 'Variables in Ethnicity' in C. F. Keyes (red.), *Ethnic Change*, (Londen 1982).
- Cohen, L. 'Bosnia's 'Tribal Gods': The Role of Religion in Nationalist Politics' in P. Mojzes (1998).
- Cohen, L. *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia* (Boulder-Oxford 1993).
- Cohen, P. J. *Serbia's Secret War: Propaganda and Deceit of History*, (Texas A&M 1996/1999).
- Cohen, S. en Marković, M. *Yugoslavia: the rise and fall of socialist humanism* (Nottingham 1975).
- Ćović, B. (red.), *Izvori velikosrpske agresije* (Zagreb 1991).
- Crnja, Z. *Cultural History of Croatia* (Zagreb 1962).
- Crnobrnja, M. *Yugoslav Drama* (London 1994).
- Cushman, T. en Meštrović, S. *This Time we Knew: Western Responses to Genocide in*

- Bosnia* (Texas A&M 1996).
- Cvijić, J. *Le peninsule balkanique: Geographie humaine* (Paris 1918).
- Danforth, L. *The Macedonian Conflict - Ethnic Nationalism in a Transition Period* (New York 1995).
- Deakin, F. W. D. *The Embattled Mountain* (Londen 1971).
- Dedijer V. en anderen, *History of Yugoslavia*, (New York 1974).
- Dedijer, V. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* (Rijeka 1981).
- Denich, B. *Legitimation of a Revolution: The Yugoslav Case* (New Haven 1975).
- Despalatović, E. *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement* (Boulder 1975).
- Detrez, R. *De sloop van Joegoslavië: het relaas van een boedelscheiding* (Antwerpen-Baarn 1996).
- Detrez, R. 'De Macedonische kwestie' in *Kleio* (Juni 1994).
- Deutsch, K. *Nationalism and Its Altrnatieves* (New York 1969).
- Đilas, M. *Land Without Justice* (New York. 1958).
- Đilas, M.. *Tito: The Story from the Inside* (New York 1981).
- Djakov, V.A. (red.) *Slavjanskaja ideja: isstorija i sovremennost*, (Moskou 1994)
- Donia, R. en Fine, J. *Bosnia and Hercegovina: a Tradititon Betrayed*, (London 1994).
- Donia, R. *Islam under the Double Eagle - The Moslims of Bosnia and Hercegovina 1878-1914* (New York 1981).
- Donia, 'The New Bosniak History' in *Nationalities Papers* (Vol. 28, No. 2) 2000.
- Dragnich, A. *Srbs and Kroats: The struggle in Yugoslavia*, (New York 1992).
- Dragnich, A. *The First Yugoslavia*, (New Brunswick 1974)
- Ekmečić, M. *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*, 2 vols. (Beograd 1989).
- Emmert, T. *Serbian Golgotha, Kosovo 1389* (New York 1990).
- Fancev, K. 'Pour la France: French Intelligence and the Montenegrin Government -In-Exile, 1916-1921' in Spence, R. B. en Nelson, L. (reds.) *Scholar, Patriot, Mentor: Historical Essays in Honor of Dimitrije Djordjevic* (Boulder 1992).
- Friedman, F. *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, (Boulder, Col. en Oxford 1996).
- Galić, M. *Politika u emigraciji: demokratska alternativa* (Zagreb 1990).
- Gati, Ch. 'From Sarajevo to Sarajevo' in *Foreign Affairs*, (Fall 1992) 64-78.
- Gellner, E. *Nations and Nationalism* (Oxford 1983).
- Geseman, G. *Heroische Lebensform: Zur Literatur und Wesenskunde der balkanischen Patriarchalität* (Berlin 1943).
- Gligorov, V. *Why Do Countries Break Up: The Yugoslav Case* (Uppsala 1994).
- Goble, P. A. 'Dangerous Liaisons: Moscow, the Former Yugoslavia, and the West' in R. Ullman (red.) *Yugoslavia's Wars* (New York 1996).
- Goldstein, G. 'Službeno falsificiranje povijesti: Dan Hrvatske ratne mornarice slavi se u Spomen na veliku pomorsku pobjedu kneza Branimira iz 887, koje uopće nije bilo!' in *Globus* (25 september 1998).
- Gow, J. *Legitimacy and Military: The Yugoslav Crisis* (Londen 1992).
- Gow, J. *Triumph of Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War* (Londen 1997).
- Gračev, V. P. 'Ideja Slavjanskoj vzaimnosti...', in V.A.Djakov (red.) *Slavjanskaja ideja: Isstorija i sovremennost* (Moskou 1998).
- Gremaux R. en de Vries, A. 'Het omstreden verleden van een verloren land: historiografie en

- Nationale bewustzijn in Bosnië-Hercegovina, Groniek – Historisch Tijdschrift (Oktober/November 1995).
- Grmek, M., Gjidara, M. en Štimac, N. *Le nettojage ethnique: documents, historiques* sur une ideologie serbe (Parijs 1993).
- Gross, M. *Suvremena historiografija*, (Zagreb 1996)
- Grubišić, V. *Od domovine do pradomovine* (Chicago, 1979). Gluhak, A. 'Porijeklo imena Hrvat' in *Jezik* 37 (Juni 1990).
- Guskova, E. *Jugoslovenska kriza i Rusija* (Belgrado, 1996); *Uregulirovanie na Balkanax: ot Brioni do Deitona - mirnye plany 1991-1995 gg.* (Moskou 1997).
- Guskova, E. *Jugoslavskii krizis i Rossija* (Moskou 1993).
- Gutman, R. *Witness to a Genocide* (New York 1993).
- Halilović, S. (red.), *Vrijeme beščašća – genocid nad Bošnjacima dvadesetog stoljeća* (Zenica 1994).
- Handke, P. *A Journey to the Rivers: Justice for Serbia* (New York 1997).
- Hayden, R. 'Constitutional Nationalism in the Former Yugoslav Republics' *Slavic Review* (51).
- Heres, T. 'Podrijetlo i značenje imena Zagreb u svjetlu nekih zagonetaka najstarije hrvatske *Povijesti*' *Marulić* 3 (April 1983).
- Hersh, E. *Verraad, Lafheid en Bedrog - leven en dood van de laatste tsaar* (Amsterdam 1992).
- Hofland, H. J. A. 'Het Sarajevo-complex', *NRC-Handelsblad* (22 maart 1995).
- Hoptner, J. B. *Yugoslavia in Crisis, 1934-1941* (New York 1963).
- Horowitz, D. *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley 1985).
- Huntington, S. 'The Clash of Civilisations?' *Foreign Affairs*, 72 (Summer 1993).
- Huntington, S. *Political Order in Changing Societies* (New Haven 1968).
- Imamović, M. *Bošnjaci u emigraciji 1955-1967*, (Sarajevo 1996).
- Imamović, M. *Historija Bošnjaka* (Sarajevo 1998).
- Jahić, A. 'Krjeposna muslimanska država' eerst gepubliceerd als artikel in 1993 en later herdrukt in F. Alispahić (red.) *Krv boje benzina* (Tuzla 1996).
- Jelavich, B. *History of the Balkan: Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge 1983).
- Jelić –Butić, F. *Ustaše i Nezavisna država hrvatska, 1941-1945* (Zagreb 1978).
- Jelić –Butić, F. *Četnici u Hrvatskoj 1941-1945* (Zagreb 1986).
- Jović, B. *Komadanje Jugoslavije* (Beograd, 1992).
- Judah, T. *The Serbs, History, Myths & the Destruction of Yugoslavia* (New Haven 1997).
- Kadijević, V. *Moje vienje raspada* (Beograd 1993).
- Kallay, B. *Geschichte der Serben* (Leipzig 1877).
- Kaplan, R. *Balkan Ghosts: A Journey Through History* (New York 1993).
- Kaufman, S. 'The Irresistible Force and the Imperfect Object' in *Security Studies* 4 /2 (1994).
- Kent, S. 'Writing the Yugoslav Wars: English-language Books on Bosnia (1992-1996) and the Challenges of Analyzing Contemporary History' in *American Historical Review* (October 1997).
- Keyes, C. F. 'The Dialectics of Ethnic Change' in C. F. Keyes (red.) *Ethnic Change* (Londen 1982).
- Koch, K. 'Conflicting visions of State and Society in Present-day Yugoslavia' in Van den Heuvel, M. en Siccama, G. J. *The Disintegration of Yugoslavia* (Amsterdam-Atlanta 1992).
- Korunić, P. *Jugoslavenska ideologija u hrvatskoj i slovenskoj politici: Hrvatsko-slovenski Politički odnosi 1848-1870* (Zagreb 1986).
- Krizman, B. *Ante Pavelić i Ustaše* (Zagreb 1978).

- Krizman, B. *NDH između Hitlera i Mussolinija* (Zagreb 1980).
- Krizman, B. *Ustaše i Treći Reich* (Zagreb 1983).
- Kržišnik-Bukić, V. *Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti*, (Sarajevo 1997).
- Kuper, L. *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*, (Harmondsworth 1981).
- Lederer, I. *Yugoslavia at the Paris Conference: A Study in Frontiermaking* (New Haven 1977).
- Leković, M. *Martovski pregovori* (Beograd 1985).
- Lendvai, P. *Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans* (London 1970).
- Lindsay, F. *Beacons in the Night: With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia* (Stanford 1993).
- Löwenthal, Z. (red.), *The Crimes of the Fascist Occupants and their Collaborators against Jews in Yugoslavia*, (Beograd 1957).
- MacKenzie, D. *Serbs and Russian Pan Slavism* (New York 1967).
- MacKenzie, D. *Ilija Grašanić: Balkan Bismarck* (Boulder, Col, 1985).
- Maclean, F. *Eastern Approaches* (London 1949).
- Maclean, F. *Disputed Barricades: the Life and Time of Josip Broz Tito, Marshal of Yugoslavia* (London 1957).
- Magaš, B. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-Up 1980-92* (London, 1993).
- Mahmutćehajić, R. *Žitanje historije i povjerenje u Bosni: kriva politika* (Sarajevo, 1998).
- Malcolm, N. *Bosnia - A Short History* (London, 1994).
- Malcolm, N. *Kosovo, A Short History* (London, 1998).
- Mandić, D. *Srbi i Hrvati dva različita naroda* (München-Bercelona, 1971).
- Milazzo, M. *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance* (Baltimore-London, 1975).
- Meštrović, S. (red.), *Genocide After Emotion: The Postemotional Balkan War*, (London, 1996).
- Meštrović, S. *Habits of the Balkan Heart* (Texas, 1993).
- Michielsen, P. (en anderen), *Verwoesting van Joegoslavië* (Rotterdam, 1993).
- Mihaljčić, R. *The Battle of Kosovo in History and Popular Tradition* (Beograd, 1989).
- Mojzes, P. (red.) *Religion and the War in Bosnia*, (Atlanta 1998).
- Mojzes, P. *Yugoslavian Inferno: Ethnoreligious Warfare in the Balkans* (N.Y., 1994).
- Nel, P. 'Who is to Blame? International Responses to Serbian Fears and the Conflict in Yugoslavia', in F. Pfesch (red.) *International Relations and Pan-Europe* (Munster-Hamburg, 1993).
- Paulová, M. *Jugoslavenski odbor* (Zagreb, 1925).
- Pavlowich, S. *Tito, Yugoslavia's Great Dictator* (London, 1992).
- Pavlowich, S. K. *The Improbable Survivor: Yugoslavia and its Problems, 1918-1988* (London, 1988).
- Petranović, B. *Istorija Jugoslavije, 1918-1988*, 3 vols. (Beograd 1988).
- Petrovich, M. B. *Emergence of the Russian Pan Slavism, 1856-1870* (New York, 1956).
- Pijpers, A. 'Europa wentelt zich in zijn Sarajevo-complex', *NRC-Handelsblad* (15 maart 1995).
- Pinson, M. (red.) *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia* (Cambridge, Mass., 1994).
- Port, M. van de Gypsies, *Wars and Other Instances of the Wild*, (Amsterdam, 1998).
- Poulton, H. *Who are the Macedonians?* (London, 1995).
- Prpa-Jovanović, B. 'The Making of Yugoslavia', in Udovički, J. en Ridgeway, J. (reds.), *Burn*

- This House* (London 1997).
- Ra'anan, G. D. *Yugoslavia After Tito: Scenarios and Implications* (Boulder 1977).
- Rački, F. *Nacrt hrvatske historiografije od 1835 do 1885* (Zagreb 1885).
- Ramet, S. *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1962-1991* (Bloomington and Indianapolis 1992).
- Ridley, J. *Tito: A Biography* (Londen 1994).
- Rogel, C. *The Slovenes and Yugoslavism 1890-1914* (Boulder 1977).
- Roksandić, D. *Srbi u Hrvatskoj* (Zagreb 1991).
- Romanenko, S. 'Russia in the Balkans: Eternal Allies or Eternal Interests' in *Balkan Forum* (September 1996).
- Rothenberg, G. *The Military Border in Croatia, 1740-1881* (Chicago 1966).
- Rupnik, J. (red.) *De Sarajevo á Sarajevo: L'échec yugoslave* (Brussel 1992).
- Sadkovich, J. *The U.S. and Yugoslavia, 1991-1995* (Texas 1998)
- Samary, C. *Yugoslavia Dismembered* (New York 1995).
- Šehić, N. *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, (Sarajevo 1980).
- Sekelj, L. *Yugoslavia: The Process of Disintegration* (Boulder 1993).
- Sells, M. 'Serbian Religious nationalism, Christoslavism, and the Genocide in Bosnia, 1992-1995' in *Mojzes* (1998).
- Sells, M. *The Bridge Betrayed: Religion and Genocide in Bosnia*, (Berkley 1996).
- Seton-Watson, R. *Rise of Nationality in the Balkans*, (Londen 1917).
- Shoup, P. *Communism and the Yugoslav National Question* (New York 1968).
- Silber, L. en Little, A. *Yugoslavia: Death of a Nation* (New York 1996).
- Simmie, J. en Dekleva, J. *Yugoslavia in Turmoil: After Self-Management* (Londen 1991).
- Šišić, F. *Jugoslavenska misao: istorija ideje jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i Oslobođenja od 1790-1918* (Beograd 1937).
- Smith, A. D. *National Identity* (London 1991).
- Stallaerts, R. en Laurens, J. *Historical Dictionary of the Republic of Croatia*, (New York- Londen 1995).
- Stanković, S. *Tito's Erbe*, (Munchen 1981).
- Stojanović, S. *Between Ideals and Reality* (New York 1973).
- Stokes, G., J. Lampe, D. Rusinow (met J. Mostow), 'Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Succession' *Slavic Review* 55 (Spring 1996) 138.
- Ströhm, C. G. *Ohne Tito: Kann Jugoslawien überleben?* (Graz-Wien-Köln, 1976).
- Sunić, T. *Američka ideologija* (Zagreb 1993).
- Tanner, M. *Croatia, a Nation Forged to War* (New Haven 1997).
- Thomas, R. G. C. en Friman, H. R. *The South Slav Conflicts: History, Religion, Ethnicity, and Nationalism* (New York-Londen 1996).
- Thomson, M. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia* (Londen 1994).
- Tietze, A. 'The Balkans and Ottoman Sources – Ottoman Sources and the Balkans' in H. Birnbaum, S. Vryonis Jr. (reds.), *Aspects of the Balkans: Continuity and Change* (Den Haag 1974).
- Tindemans L. (red.), *Unfinished Peace: Report of the International Commission on the Balkans* (Washington 1996).
- Todorova, M. *Imagining the Balkans* (Oxford 1997).

- Tomac, Z. 'Oživotvorenje momorandumskih ciljeva' in B. Čović, *Izvori velikosrpske agresije* (Zagreb 1991).
- Tomašić, D. *Personality and Culture in Eastern European Politics* (New York 1948).
- Tromp, N. 'Servo-Kroatische talenstrijd', *OostEuropa Verkenningen* (123, 1992).
- Tudjman, F. *Bespuća povijesne zbiljnosti* (Zagreb 1990).
- Čubrilović, V. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, (Beograd 1958).
- Valentić, M. 'Prva programska formulacija velikosrpske ideje' in B. Čović (red.) *Izvori Velikosrpske agresije*, (Zagreb 1991).
- Valev, L. B., Slavin G.M. en Udal'cov, (reds.), *Istoriia Jugoslavii*, 2 vols (Moskou 1963).
- Velikonja, M. 'Liberation Mythology, the Role of Mythology in Fanning War in the Balkans' in Paul Mojzes (red.), *Religion and the War in Bosnia* (Atlanta 1998)
- Velikonja, M. *Masade duha: Razpotja Sodobnih Mitologij* (Ljubljana 1995)
- Vermeer, W. 'Albanians and Serbs in Yugoslavia'; in Siccama, J. G. en van den Heuvel, M. (reds), *The Disintegration of Yugoslavia* (Amsterdam-Atlanta 1992).
- Vidović, M. *Hrvatski iranski korijeni* (Zagreb 1991).
- Vukadinović, R. 'Yugoslavia nad the East: From Non-Alignment to Disintegration' in Siccama, J. G. en van den Heuvel (reds.) *Disintegration of Yugoslavia* (Amsterdam-Atlanta 1992).
- Wallerstein, I. *Africa: The Politics of Independence* (New York 1961).
- Walters, G. 'The Future of History in the Balkans' in Thomas en Friman (1996)
- Wesseling, H.L. 'Sarajevo- complex' in *NRC-Handelsblad* (30 maart 1995).
- West, R. *Black Lamb and Grey Falcon - a Journey through Yugoslavia* (Harmondsworth 1994).
- West, R. *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia* (Cambridge 1994).
- Wilson, D. *The Life and Times of Vuk Stefanović Karadžić, 1787-1864: Literacy, Literature, and National Independence in Serbia* (Oxford 1970).
- Woodward, S. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War* (Washington 1995).
- Zametica, 'The Yugoslav Conflict', *Adelphi Paper* 270 (Summer 1992).
- Žanić, I. 'Pisac na osami: upotreba Andrićeve književnosti u ratu u BiH' in *Erazmus* 18 (1996) .
- Žanić, I. *Prevarena povijest: Guslarska estrada, kult hajduka i rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1990-1995* (Zagreb 1998).Đ
- Zarkovic Bookman, M. *Economic Decline and Nationalism in the Balkans* (Londen 1994).
- Živojinović, D. *America, Italy and the Birth of Yugoslavia (1917-1919)* (Boulder-New York 1972).
- Žerjavić, V. *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb 1989).
- Žerjavić, V. *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga* (Zagreb 1992).